

KUR'ÂN'DA “DÜŞÜNME” ANLAMINA GELEN BAZI KELİMELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (II)*

Ali Galip GEZGİN*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'de “düşünme” anlamında çok sayıda kelime geçmektedir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: “تفكر/tefekür”, “اقل/akl-تعقل/te'akkul”, “ذكر/zikr”, “تذكر/tezekkür”, “تدبر /tedebbür”, “تأمل/te'emmül”, “نظر/nazar”, “اعتبار/i'tibar, عبرة/ibret”, “بصيرة/basîret” ve “روية/reviyye.”

Bu çalışmada önce “düşünme” kavramının ne anlama geldiğini kısaca açıklayacağız. Daha sonra Kur'ân'da, “düşünme”nin “*semantik/kavram alanı*”na giren bu kelimeler hakkında özet bilgiler vereceğiz. Ayrıca söz konusu kelimelerin aralarındaki ince anlam ayrımlarını ortaya koymaya çalışacağız. “Düşünme” ile “Anlama” kavramları birbirinden farklı kavramlar olmasına rağmen; Kur'ân'da geçen “düşünme” anlamındaki kelimeler, “anlama” mânâsında; “anlama” mânâsındaki kelimeler de “düşünme” mânâsında Türkçe'ye çevrilmektedir. Bu yüzden kavram kargaşası meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu kavram kargaşasını, bir nebze de olsa önleyebilmek için, zikri geçen kelimeler arasındaki ince anlam ayrımlarının bilinmesi lâzımdır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm, Düşünme, Semantik Alan, Eşanlamlılık, Çeviri

AN EVALUATION ON SOME CONCEPTS WHICH MEAN “TO THINK” IN THE QUR'ÂN

Abstract

Many words have been appear in the Holy Qur'ân means of “*thinking, thought*”. Some of these words are “تفكر/ *thinking, cogitation*”, “تعقل/*understanding*”, “تذكر/ *remembrance, recollection*” “تدبر / *reflection*”, “نظر/*to perceive with the eyes*”, “اعتبار/ *consideration*”, “بصيرة/*discernment*”.

* Makalenin birinci kısmı, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 32. sayısında yayımlanmıştır.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Firstly, we'll give brief information with regard to these words that appear in the semantic field of "thinking" in the Holy Qur'ân. Besides we'll explain meaning of the concept of "thinking" briefly. Then, we'll endeavor to present nuances between the aforementioned words. Although "Thinking" and "understanding" concepts are different from each other, they are translated into Turkish in the meaning of "Thinking" words that mean "understanding" and in the meaning of "understanding" words that mean "Thinking" in the Holy Qur'ân. For this reason, conceptual confusion occurs. Consequently to prevent conceptual confusion, let it be known nuances between each other of aforementioned words.

Key Words: Holy Qur'ân, Thinking, Semantic Field, Synonymousness, Translation

3. Kur'ân'da Dolaylı Olarak "Düşünme" Anlamına Gelen Kelimeler

Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan "düşünme" anlamına gelen kelimeleri ve aralarındaki ince anlam farklarını, bu makalenin önceki sayıda aynı başlıkla yayımlanan birinci kısmında ortaya koymaya çalışmıştık. Şimdi ise, Kur'ân'da "dolaylı olarak düşünme" anlamına gelen ve "düşünme" kavramının *semantik alanı*nda yer alan; "عبرة/İbret" ve "اعتبار/İ'tibâr", "نظر/Nazar", "بصيرة/Basîret", "رؤية/Ru'yet" ve "روية/Reviyye" gibi kelimeler ile aralarındaki nüansları açıklamaya gayret edelim.

3.1. "عبرة/İbret" ve "اعتبار/İ'tibâr"

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "عبرة/İbret" ve "اعتبار/İ'tibâr"¹ kelimeleri de "düşünme" anlamını yakından ilgilendirmektedir. İngilizce'de "ibret" kelimesi; "warning, lesson, example, admonition"² gibi kelimelerle ifade edilirken; "i'tibar" kelimesi ise "consideration, regard, reflection, contemplation"³ şeklinde genellikle, "düşünme ve düşünce" anlamına gelen kelimelerle açıklanmaktadır. "İbret" kelimesi, Türkçe sözlüklerde, "Kötü bir olaydan alınması gereken ders, uyarıcı sonuç"⁴; "Yanlış, kötü davranışlardan sakınmayı sağlayan olgu ya da bu

¹ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.II, s.129; Ezherî, *a.g.e.*, c.II, s.379; Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.732-733; Râğîb İsfahânî, *a.g.e.*, s.543; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.IV, s.531; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.86; *Besâir*, c.IV, s.15; Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.147; Wehr, H., *a.g.e.*, s.588.

² Bilgi için bkz. Wehr, H., *a.g.e.*, s.587; Benzer bilgiler için ayrıca bkz. <http://tureng.com/search/ibret> (Erişim tarihi: 04.05.2013). İngilizce'de "ibret" kelimesi karşılığında geçen bu kelimeler, Kur'ânî, dolayısıyla İslâmî anlamda kastedilen "ibret" kelimesinde mündemiç olan mânâyı gereği gibi ifade etmekten uzaktırlar. Bu yüzden söz konusu İngilizce kelimelerle, Arapça "عبرة/ibret" kelimesini gerçek mânâsıyla İngilizce'ye çevirebilmek pek mümkün gözükmemektedir.

³ Wehr, H., *a.g.e.*, s.588.

⁴ İbretin bu tanımı için Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünün bulunduğu resmî web sitesine bkz. <http://www.tdk.gov.tr/index> (erişim tarihi:27.03.2013). Benzer tanım için ayrıca bkz. Devellioğlu, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s.481. Doğrusu bu tanımı yadırgadığımızı burada belirtmeliyiz. Zira insanın, olağanüstü, harika ve güzel şeylerden de ibret alması, uyarıcı sonuçlar çıkarması da imkân dâhilindedir.

gibi olgulardan alınması gereken sonuç, ders, ders almak"⁵ diye tanımlanmaktadır. "ع-ب-ر/A-Be-Ra" kökü ve türevleri Arapça sözlüklerde: "Bir nehrin bir kıyısından öbür kıyısına yani karşı tarafa geçmek, rü'ya tabir etmek, mâziden ders almak, gözyaşı"⁶ anlamlarında geçmektedir.

Bu kök üzerinde ayrıntılı bir şekilde bilgi veren Râğıb Isfahânî, kelimenin kökünde "bir halden başka bir hâle geçmek" mânâsının bulunduğunu belirtmektedir. Aynı kökten türeyen "عبور/Ubûr" ise, ya yüzerek veya geminin içinde, ya da deve üstünde veyahut köprüünün üzerinden suda geçmek anlamındadır. Bu mânâdan, nehir kenarına "عبر النهر / 'Ibru'n-Nehr" denir. Zira oraya ya gidilir veya oradan başka bir yere geçilir. Yine bu kökten gözyaşı anlamında "عبر العين / 'Iberu'l-'Ayn" sözü türetilmiştir. "عبرة/Abra" formu da "دمعة/Dem'a/Gözyaşı damlası" gibidir. "عابر سبيل / 'Abiru Sebîlin/Yolcu" anlamı da bu köktendir. Nitekim bir âyette "yolcu anlamı şu şekilde geçmektedir. "إلى سبيل / Nâqatun 'Ubru Esfârin/Yolculuk etmeye güç yetiren deve/yolculukta güçlü olan deve"⁸ demektir. "عبر القوم / 'Abara'l-Kavm/Kavm öldü." Sanki onlar dünya köprüsünü geçmiş oldular. "عبرة/İbâra/Konuşanın dilinden dinleyenin kulağına havada geçen söz, ibare" anlamındadır. "عبرة/اعتبار/I'tibâr ve 'ibra" ise görünenin bilgisinden hareketle görünmeyene ulaşmaktır: "إن في ذلك لعبرة لأولي الأبصار / Basîreti olanlar için bunda elbette alınacak ders/ibret vardır."⁹

"تعبير/Ta'bîr", rüyaları yorumlamak anlamındadır. Rüya tabircisi, rüyaların zâhirinden içlerine doğru nüfûz eder: "يَأْتِيهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ.../...Ey İleri gelenler, eğer rüya yorumluyorsanız, rüyamı bana yorumlayın!"¹⁰

"تعبير/Ta'bîr" kelimesi, "تأويل/Te'vîl"den daha dar anlamlıdır. Çünkü "تأويل/Te'vîl" kelimesi, hem rüya, hem başka şeylerin yorumu için kullanılır. Şi'râ yıldızına "عبور/Ubûr" denir. Onun bu şekilde isimlendirilmesi, geçip kaybolmasından dolayıdır.¹¹

⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, c.I, s.552-553.

⁶ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.II, s.129-130; Ezherî, *a.g.e.*, c.II, s.379; Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.732-733; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.IV, s.531; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.86; *Besâir*, c.IV, s.15; Wehr, H., *a.g.e.*, s.588.

⁷ Nisâ' 4/43.

⁸ Râğıb Isfahânî, *Mufredât*, s.543; Fahrüddîn Râzî (ö.606/1209), *el-Mahsûl fî 'İlmi Usûli'l-Fıkħ* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1988, c.II, s.247; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.IV, s.531; Benzer bilgiler için bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.IV, s.14; Elmahlı, *a.g.e.*, c.VII, s.4815-4816.

⁹ Âl-i İmrân 3/13.

¹⁰ Yûsuf 12/43.

¹¹ Râğıb Isfahânî, *Mufredât*, s.543; Benzer bilgiler için bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.IV, s.14-15.

Seyyid Şerîf Curcânî (ö.816/1413), “İ‘tibâr” kelimesini şöyle tanımlamaktadır: “ *Bir hükmün hangi sebeple sabit olduğu hususunda fikir yürütmek ve benzerini ona katmaktır. Bu da kıyasın ta kendisidir.*”¹²

Bir kimsenin bir olaydan ders alabilmesi, uyarıcı sonuç çıkarabilmesi için sağlam bir akıl ve muhakeme yeteneğine sahip olması gerekir. Zira ciddi şekilde düşünemeyen, Allâh’ın sadece insanlara bahsettiği akıl nimetini gereği gibi kullanamayanların, ibret almasından bahsedilemez. Kısaca akli olmayan, anlayamayan kimseler aynı zamanda ibret de alamazlar. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de bu anlamda “İbret/عبرة” kelimesi altı kere geçmektedir.¹³ Meselâ;

“يُغَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ” /Allâh, geceyi ve gündüzü döndürüp duruyor. Şüphesiz bunda basîret sahibi olanlar için bir ibret vardır.”¹⁴

“إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّمَن يَخْشَى” /Şüphesiz bunda Allâh’a karşı derin saygıyla ürperen kimseler için büyük bir ibret vardır.”¹⁵ âyetlerinde olduğu gibi.

“İbret” kelimesinin fiil olarak geçtiği âyet ise şöyledir:

“فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ.../...Ey akıl/basîret sahipleri! İbret alın!”¹⁶

Âyet-i kerîme’de geçen “اَعْتَبِرُوا” kelimesi, “ع-ب-ر/ ‘A-Be-Ra” kökünün bir türevidir. İbn Rüşd, “فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ” âyetinin, akli kıyası veya akli ve şer’î kıyasın ikisini birlikte kullanmanın farziyeti konusunda bir nass ve kesin bir dînî hüküm olduğunu belirtmektedir. İbn Rüşd, “i‘tibâr” kelimesini kıyas ve mantikî istidlâl mânâsında kullanmakta, âyette geçen “i‘tibâr” ın bu anlama geldiğini savunmaktadır.¹⁷

Taberî, “فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ.../...Ey akıl/basîret sahipleri! (Düşünmek suretiyle) ders/ibret alın!”¹⁸ âyetinde geçen “فَاعْتَبِرُوا” ibaresini, ey anlayış sahipleri öğüt/ders alın/نوى الافهام/فَاتَعظُوا يا معشر ذوى الافهام şeklinde yorumlamaktadır. Taberî’ye göre, âyetteki “يَا أُولِي الْأَبْصَارِ” ibaresinde geçen “الْأَبْصَارِ/gözler”den kasıt **kalplerin gözleridir**. Çünkü ibret almak, baş gözüyle değil, kalb gözüyle mümkündür.¹⁹

¹² Curcânî, *Ta’rifât*, s.39.

¹³ Âl-i İmrân 3/13; Yûsuf 12/111; Nahl 16/66; Mu’minûn 23/21; Nûr 24/44; Nâziât 79/26.

¹⁴ Nûr 24/44.

¹⁵ Nâziât 79/26.

¹⁶ Haşr 59/2.

¹⁷ İbn Rüşd, *Kitâbu Fashl’l-Makâl*, s.27-28.

¹⁸ Haşr 59/2.

¹⁹ Taberî, *a.g.e.*, c.XXII, s.503.

İbnu Ebî Zemenîn (ö.399/1008) tefsîrinde "فَاعْتَبِرُوا" ibaresini "فتفكروا /Derinlemesine düşününüz!" şeklinde açıklamaktadır.²⁰

Fahrüddîn Râzî, "فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ" âyetinde geçen "i'tibâr" kelimesinin, "geçmek", "bir şeyden başka bir şeye geçmek" mânâsına geldiğini, gözyaşının da gözden yanağa ve yüze doğru geçtiği/aktığı için "*abra*"; yine sayesinde geçme sağlandığı için geçite "*ma'ber*" denildiğini belirtmektedir. Ayrıca rüya yorumlama ilmine de "*ta'bir*" ismi verildiğini, zira bu ilim sahibinin, hayâlî olandan ma'kûl (aklı) olana intikal becerisini gösterebildiğini dile getirmektedir. Râzî'ye göre, lâfızlara da ibareler ismi verilir. Çünkü *ibareler, mânâları konuşanın dilinden, dinleyenin aklına intikal ettirir*. Nitekim "*Saîd/Mutlu kişi, başkasından ibret alandır*" denilir. Çünkü onun akli, başkasının durumundan, kendisinin durumuna geçmiştir. Bu nedenle müfessirler, "i'tibâr" ve "ibret", eşyaya bakmak suretiyle, aynı cinsten başka şeyleri bilmek gayesiyle, eşyanın/her şeyin hakikatlerine ve delâlet yönlerine bakmaktır demişlerdir.²¹

Kurtubî, "فَاعْتَبِرُوا" âyetini, "اتَّعظُوا اصحاب العقول والالباب /Akıl sahipleri öğüt/ders alınız"²² şeklinde tefsîr ederken; Ebu'l-Berekât Neseî'nin, "فَاعْتَبِرُوا" ibaresini "تأملوا /Derin düşününüz"²³ diye yorumlaması ve bu kelimeyi açıklamak için "تأمل" kelimesini kullanması dikkat çekicidir.

İbn Cuzeyy (ö.741/1340), "فَاعْتَبِرُوا" ibaresini, İbn Rüşd'ün yukarıda açıkladığımız görüşlerine uygun bir biçimde tefsîr etmekte; bahse konu ibarenin fıkhîta, kıyasın bulunduğuna dâir bir delil olduğunu belirtmektedir.²⁴

Şevkânî (ö.1250/1834), "فَاعْتَبِرُوا" ibaresini "اتَّعظُوا وتدبروا وانظروا /Öğüt alınız, işlerin sonunu düşününüz, ibret nazarıyla bakınız" şeklinde yorumlamakta ve "i'tibâr"ın "nazar" anlamında olduğunu, yani işlerin arka planında olan şeyleri bilmek anlamına geldiğini belirtmektedir.²⁵

²⁰ İbnu Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö.399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz* (I-V), (Tahk. Ebû Abdillâh Huseyn Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa Kenz), el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1. Baskı Kahire 1423/2002, c.IV, s.366.

²¹ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c.XXIX, s.283; Elmalılı, *a.g.e.*, c.VII, s.4815.

²² Kurtubî, *a.g.e.*, c.XX, s.338.

²³ Ebu'l-Berekât Neseî, *Medârik*, c.III, s.456.

²⁴ İbn Cuzeyy, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed Kelbî (ö.741/1340), *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415/1995, c.II, s.426.

²⁵ Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed (ö.1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Feneyyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr* (I-V), (Tahk. Abdurrahmân 'Umeyre), Dâru'l-Vefâ, yy., trz., c.V, s.260.

Elmalılı, bahse konu âyet-i kerîme'yi; “**Düşünün de ibret alın ey göreceğ gözünü olanlar.**”²⁶ şeklinde Türkçe'ye çevirdikten sonra şu açıklamaları yapmaktadır:

“Ey göreceğ gözünü, anlayacak basîreti olanlar bu vak'ayı, iki tarafın bu hallerini düşünün kendi ahvâlinizle mukayese edin de ibret alın, küfrün gadrin, kalb bozukluğunun Allâh'a karşı gelip de yalnız esbaba güvenmenin âkıbetindeki fecaati ve îmân ile mücahedenin şerefini ve Allâh'ın izzet ve hikmetini göz önüne getirin ve bundan kendi ahvâlinize intikal ederek ibret dersi alın da yalnız esbab ve âlâtın kuvvetine güvenmeyin, vazifenizi hulûsi kalb ile Allâh için yapıp, bütün tevekkül ve itimâdınızı tam bir îmân ile ancak ve ancak Allâh'a bağlayın.” Elmalılı âyet-i kerîme'de geçen “**i'tibâr**”ın, “ibret almak, taaccüb ederek mütte'iz olmak/öğüt almak”²⁷ anlamına geldiğini de belirtmektedir.

Klâsik tefsîrlerde yaptığımız bu kısa araştırmada da görüldüğü üzere, “i'tibâr” kelimesi, Arapça düşünme anlamına gelen “te'emmül, tefekkür” kelimeleriyle tefsîr edilmektedir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün de belirttiği gibi, varlıklar üzerinde aklen nazar etmeyi, düşünmeyi ve bunlardan ibret almayı (i'tibâr) şeriatın farz kıldığı, bahse konu âyetle sabit olmaktadır. İ'tibar ve ibret alma denilen şey de, bilinenden bilinmeyi çıkarmak, malum olan şeyden meçhul olan bir şey ortaya koymaktan başka bir şey değildir. Bu ise kıyas ve istidlâldir. Şu halde akli kıyaslar yaparak varlıklar üzerinde **düşünmek farzdır**. Âşikârdır ki, şeriat insanları, düşünmenin bu çeşidine davet etmiş ve halkı buna teşvik etmiştir. Kıyas, istidlâl ve muhakeme nevîlerinin en mükemmeli ile hâsil olduğundan en mükemmel düşünce biçimi budur. Burhan (kesin delil) adı verilen şey de bundan ibarettir. Şeriat, Allâh Teâlâ'yı ve diğer varlıkları burhan ile bilmeyi ve tanımayı teşvik etmiştir.²⁸

Câbirî'nin tesbitlerine göre fakih ve kelâmcıların terminolojisinde “i'tibâr” kavramı, kıyas ve akıl yürütme demektir. Bu, bilinenden bilinmeyene yani bilinmekte olan aslın veya şâhidin hükmünden, bilinmeyen ve bilinmeye çalışılan fer'in veya gâibin hükmüne “*intikal etmektir/عبور*”. Kur'ân'da geçen “*فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ*”²⁹ “Ey akıl/basîret sahipleri! (Düşünmek suretiyle) ders/ibret alın!”²⁹ âyetinde i'tibâr emredildiği için, kıyas savunucuları onu reddedenlere karşı, kıyasın Allâh'ın emrettiği i'tibâr'ın ta kendisi olduğunu iddia etmektedirler.³⁰ Ebû Hüseyin Basrî (ö.436/1044), hükümlerin çıkartılmasında kullanılan bir metot olarak kıyası temellendiren şer'î delilleri ortaya koyarken şunları söylemektedir: “Bir başka delil de şudur: Yüce Allâh; ‘Ey Basîret sahipleri

²⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, c.VII, s.4811.

²⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, c.VII, s.4814.

²⁸ İbn Rüşd, *Kitâbu Fash'l-Makâl*, s.28-29.

²⁹ Haşr 59/2.

³⁰ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2000, s.192.

i'tibâr ediniz' buyurmuştur. İ'tibâr, bir şeyi bir başkasına nakletmek ve onun hükmünü diğerine uygulamaktır. 'Bu şeyde ibret vardır' ifadesinin anlamı, 'bu şeyde başka şeyin hükmünün ona bakarak tesbit edilmesini gerektiren bir özellik vardır' demektir. İ'tibar 'çekinme/الإنجاز' ve 'itti'âz/ders almak/الإعطاء' demek değildir. Çünkü bunlar i'tibârın sonucudur."³¹

Şu halde Kur'an'da, düşünmek suretiyle kıyas, istidlâl gibi aklî çıkarımları ifade eden "i'tibâr" kelimesi, diğer düşünme ifade eden kelimelere göre daha teknik ve ince bir anlam ifade etmektedir. Bundan dolayı da Kur'an'da bu anlamıyla sadece bir âyette geçmektedir. Bu da, Kur'an'da kelime kullanımının rastgele olmadığını ve son derece teknik bir şekilde kelimelerin yerli yerinde kullanıldığının bir göstergesidir. Böylesine hassas ve titiz kelime kullanımı, Kur'an dışında hiçbir kitapta görülmemektedir. Binaenaleyh, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe meâlini yapanlar ve yapacak olanlarda da aynı titizlik bulunmalıdır. Âyetlerde geçen her bir kelime öncelikle siyâkları göz önünde bulundurularak, Arap dili ve belâğatının izin verdiği sınırlar çerçevesinde, Kur'anî karînelere dayanmak suretiyle Türkçe'ye çevrilmelidir.

3.2. "نظر/Nazar"

Kur'an'da dolaylı olarak "düşünme" anlamına gelen önemli kelimelerden birisi de "نظر/Nazar"³²dir. İngilizce'de "to perceive with the eyes, see, view, eye, regard"³³ gibi kelimelerle ifade edilen "نظر/Nazar", kadîm sözlüklerde "görme duygusu, bakmak ve *düşünmek, te'emmül etmek/dikkati bir şey üzerinde yoğunlaştırarak düşünmek, beklemek*"³⁴ gibi geniş anlam yelpazesine sahip bir kelimedir.

Râğıb İsfahânî'nin de önceden tesbit ettiği gibi, "Nazar, bir şeyi algılamak ve görmek için gözü ve ileri görüşü (البصيرة) ona doğru çevirmektir. Bununla bazen derin düşünmek ve araştırmak da kastedilir. (وقد يراد به التأمل والفحص). Bazen de araştırma sonucu elde edilen bilgi mânâsında da kullanılır. Bu merakını/susuzluğunu gidermektir/(الروية). Bu yüzden, baktın ama göremedin denilir. Düşünmedin ve merakını/susuzluğunu gideremedin demektir. Allâh Teâlâ

³¹ Basrî, Ebû Huseyn, Muhammed b. Ali b. Tayyib (ö.436/1044), *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh* (I-II) (Tahk. Muhammed Hamîdullâh), Dımaşk 1384-1385/1964-1965, c.II, s.737-738.

³² Ferâhidî, *a.g.e.*, c.VIII, s.154; Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.830; Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.812-813; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.215; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.149; *Besâir*, c.V, s.82; Ebû'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.904-905; Wehr, H., *a.g.e.*, s.975-977.

³³ Wehr, H., *a.g.e.*, s.975.

³⁴ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.VIII, s.154; Ezherî, *a.g.e.*, c.XIV, s.368; Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.830; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.215; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.149; *Besâir*, c.V, s.82; Zebîdî, Muhibbu'd-dîn Muhammed Murtaza Huseyn Vâsîfî (ö.1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (I-XX), (Tahk. Ali Sîrî), Dâru'l-Fıkr, 1. Baskı, Beyrut 1414/1994, c.VII, s.538.

buyurur ki *فَلْ أَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ* / *De ki: Göklerde ve yerde neler var, (ibret nazarıyla) bir baksanıza. Fakat âyetler ve uyarılar, inanmayan bir topluma hiçbir fayda sağlamaz.*³⁵

Âyette geçen “أَنْظُرُوا” ibaresi, “Düşününüz!” demektir. Halk dilinde “nazar” daha çok “gözle bakmak” anlamında, ulemâ dilinde ise daha çok “*basîret*” anlamında kullanılır. “*Filan şeye baktım*” anlamında kullanılan ‘نظرت إلى كذا’ bir şeye bakmak için uzanmaktır; bu durumda bakılan şeyi görmek ya da görmemek fark etmez.³⁶ Nitekim Araplar, boyu yüksek olan deveye, bakışları yüksek mânâsında “مرتفع الناظرين” derler. Çünkü boy uzunluğu, başın dolayısıyla bakışların da yüksekte olmasını gerektirir.³⁷

“نظرت فيه / *Nazartu fihi*” deyimini ise, bir şeyi görüp onun üzerinde düşünmektir. Cenâb-ı Hak, bu anlamda şöyle buyurmaktadır: “أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ: “*Develerin/bulutların nasıl yaratıldığına (ibret nazarıyla) bakmıyorlar mı?/düşünmüyorlar mı?*”³⁸ Yine “نظرت في كذا / *Nazarte fi kezâ/ Falan şeyi düşündün*” demektir. Kur’ân’da “فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ. فَتَنْظُرُ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ. / *Derken yıldızlara bir baktı da: Ben gerçekten hastayım, dedi.*”³⁹

“نظر/Nazara” fiili “الـ” harf-i cerri ile kullanıldığında “*bakmak*”, “فى” harf-i cerri ile kullanıldığı zaman ise “bakma”nın yanı sıra “*düşünmek*” anlamına gelebilmektedir. Cevherî’ye göre nazar “تأمل الشيء بالعين / *Te’emmulu’ş-şey’i bi’l-‘ayni*/Bir şeyi gözle düşünmek/teemmül etmektir.”⁴⁰ “*et-Te’emmul*” ise, bakışı durdurup, bir şeye sabitlemek demektir.⁴¹ Bu düşünme, nazar olunan şey hakkında daha önceki bilgilere istinaden, yeni bilgiler almak gayesine matuftur; bu ise istidlâl gerektirir.⁴²

Ebü Hilâl Askerî’ye göre “istidlâl”, “*bir şeyi başka bir şey*”, “nazar” ise “*bir şeyi kendisi ve başka bir şey bakımından*” bilme arzusudur. Nazar, *bir şeyin göz ya da fikir/düşünme vasıtasıyla* kavranmasıdır. Bir mânânın anlaşılmasında bu iki husûsa yani göz ve fikre birlikte ihtiyaç vardır. Nitekim çok küçük bir yazıyı

³⁵ Yûnus 10/101.

³⁶ Râğıb İsfahânî, *Mufredât*, s.812; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.V, s.82; *Kâmusu’l-Muhît*, c.II, s.149-150.

³⁷ Sâhib, İsmail b. Abbâd (ö.385/995), *el-Muhît fi’l-Luga*, (Tahk. Muhammed Hasan Âli Yasîn), 1. Baskı, Beyrut 1415/1994, c.II, s.388; İbn Sîde, Ebu’l-Huseyn Ali b. İsmail Endelusi (ö.458/1065), *el-Muhassas* (I-XVII), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, trz., c.I, s.109.

³⁸ Ğâşiye 88/17.

³⁹ Saffât 37/88-89.

⁴⁰ Cevherî, *es-Sihah*, c.II, s.830; Aynı bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.215; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.V, s.82; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, c.VII, s.538.

⁴¹ Ferâhidî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c.VIII, s.347.

⁴² Koçyiğit, Talat, *Hadîs İstilahları*, AÜİFY No: 146, Ankara 1980, s.148.

önce gözle, sonra da zihnen incelemek gerekir. Çünkü okunan çok ince bir yazıyı kavramak, onun anlamını kavrayabilmenin de bir yoludur. Anlam bilgisine götüren delâlet yöntemi de böyledir. Nazar'ın aslı, mukâbele/karşı karşıya olmaktır. Gözle nazar, gözü, görülene; kalble nazar ise, fikri düşünülene çevirmektir. Yumuşak olanı sert olandan ayırt etmek için dokunmak suretiyle de nazar edilir. Bir insana rahmetle nazar etmek, ona rahmetle yönelmektir. Nazar gerçekleşen şeye doğru olur. "الإِنظَارُ إِلَى مَدَّةٍ/el-İnzâru ilâ muddetin/Bir müddet inzâr" ise, gerçekleşen şeye doğru nazar ile yönelmektir. Umutla nazar, umut edilene yönelmektir. Hükümdarın tebaasına rahmetle nazarı, onlara güzel siyâsetle yönelmesidir. Kitaba göz ve fikir ile nazar, kitaba göz ve fikir ile yönelmektir. Dehr'in insanlara nazarı, onları helâk etmesi, belâ ve felâketlerle üzerlerine gelmesidir. "نَظِيرٌ/Nazîr" demek aynı zamanda "misil/benzer, eş" demektir. Çünkü ikisinden birine bakıldığında diğerine bakılmış gibi olur. Nazar'ın kalb ile birlikte kullanılması durumunda, görülen hallerin iç yüzünü düşünmek; nazarın göz ile kullanılmasında ise sağlıklı bir duyu organı ile görmek istediği şeye bakışları çevirmek kastedilir.⁴³

"Nazar", esasen bir mesele üzerinde derinlemesine iyice durup düşünmek anlamındaki "te'emmül" ile de örtüşmekte ise de aralarında şöyle bir ince ayırım vardır: "Te'emmül"; *uzun sürede gerçekleşirken, "nazar"; te'emmül kadar uzun sürmez. Her te'emmül nazardır. Fakat her nazar, te'emmül değildir.*⁴⁴ "Te'emmül"ün "dikkatli düşünmek, bir şeyin üzerinde durup düşünmek" mânâsına geldiğini Sa'leb'in şiirinde geçen şu beyitler doğrulamaktadır:

تأمل ما تقول وكنت قدما   قطاميا تأمله قليل

"Teemmul mâ teqûlu ve kunte qidemen.... Qitâmiyyen teemmuluhu qalîlu/
Ne söyleyeceğin üzerinde iyice dur/düşün, zira sen eskiden tek bir bakışla yetinen
doğan kuşu gibiydin"⁴⁵

Burada muhatabın tek bir bakışla yetinen doğan kuşuna benzetilip ona "Te'emmül"ün tavsiye edilmesi, onun dikkatini, nazarını, bakışını devamlı kılmak ve sabitlemek anlamına geldiğini de desteklemektedir.

Ebû Hilâl Askerî'ye göre "nazar", hedy (aydınlanma) arzusudur; "نظرت /Baktım ancak herhangi bir şey görmedim." sözleri buna delildir. Dikkat edilirse, "baktım" kelimesi "nazar" ile ifade edilirken, "görmek" ise "ru'yet" ile ifade edilmektedir. Dolayısıyla, bakılan şey eğer açık seçik görülebiliyorsa o

⁴³ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s.65-66.

⁴⁴ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁵ Sa'leb'in bu beytinin geçtiği yerler için bkz. İbn Fâris, *a.g.e.*, c.I, s.140; İbn Sîde, Ebu'l-Huseyn Ali b. İsmail Endelusî (ö.458/1065), *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam* (I-XI), (Tahk. Abdu'l-Hamîd Hindâvî), Dâru'l-Kutubi'l- 'Ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1421/2000, c.VI, s.295.

zaman, görme/ru'yet gerçekleşmiş olmaktadır. Kalb ile nazar, tefekkür açısından. Ebû Hilâl Askerî, nazar'ın aynı zamanda eşyanın durumlarına yönelik fikr ve te'emmül olduğunu belirtmektedir. O'na göre nâzır'ın, "müfekkîr/düşünür" olması, müfekkîr'in de "nâzır" diye isimlendirilmesi lâzımdır. Nazar, göz ile müşâhedede bulunmaktır; bundan dolayı öfkeli birinin "nazar"ı ile memnun ve mesrur birinin "nazar"ı birbirinden farklıdır. Diğer yandan, bir toplum, hilâlî görenlerden (nâzır), onu görmeyenlere bildirmelerini istese, bunların hepsi nâzır olmuş olurlar. Dolayısıyla, nazar, görülecek şeyi isteyerek onun bulunduğu hayâlî yere doğru gözü döndürmektir. Hâlbuki ru'yet, görülen şeyin idrâk edilmesidir. Allah Teâlâ, görme talebi bulunmaksızın varlıkları gördüğüne göre, Allâh'ın "nazar" ile nitelendirilmemesi doğrudur.⁴⁶

"Nazar" kelimesi aslında "fikh" ile beraber kullanılan bir kelimedir. "نظر/Nazara" fiilinin masdarı olan "نظر /Nazar", '*kalp gözüyle bakmak, düşünmek*' mânâsında kullanıldığı gibi 'bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazârî araştırmalarda bulunmak' anlamına da gelir.⁴⁷ Bazı İslâm Mantıkçıları "Nazar" kelimesini "fikir ve düşünce"nin eşanlamlısı şeklinde kullanmaktadırlar.⁴⁸ Râğıb Isfahânî'ye göre "nazar", aynı zamanda bir araştırmadır ve kıyastan daha geneldir. Zira her kıyas bir nazar, her nazar ise bir kıyas değildir.⁴⁹

T. J. De Boer de "*Nazar*" hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: "Nazar, insan aklının bir faaliyeti olarak, rûhiyatta geçer ki, burada daha ziyade *fikr*, *tefekkür* vb. kelimelerinin müterâdif olarak kullanılmaktadır. Kelimenin iştikak tarihi henüz yazılmış değildir... En eski mantıkta ilm ile amel felsefenin (hikme) kısımları olarak birbirinden ayırt edilmekte ve ilm ile tabassur ve kalbin (yâni aklın) tefekkürü olarak târif edilmektedir... Nazar, doğrudan doğruya meşhûr (nazar basar) mânâsında 'الی/ilâ' ve bazı yerde de 'فى/fi' ile terkip olunmuştur. *Nazar fi*; yâni insan aklının bilvâsita in'ikâsı için ilâhiyat umûmiyetle tercihan fikr ve reviyeye kelimelerini kullanmakta ve rûhumuzun bağlı olduğu hisler dünyasına da *âlemu'l-fikr ve'r-reviyye* demektedir. İslâm mutasavvıfları rûhî hadsi ifade etmek için bilhassa nazar kelimesini kullanmışlardır. Fakat kelâm ilminde nazar kelimesi dînî mezheplerde cedel mânâsını almıştır(...) Nazar, çok muhtemel olarak (fikihtaki re'y gibi), aklını işleyen bir kelâmcının zihin faaliyetini ifade etmekte idi. Nazar yanında, müterâdif olarak, '*bahs, hads, re'y, fahs, fikr, fikre, tefekkür, te'emmül, talep*' belki daha başkaları da kullanılmakta idi."⁵⁰

⁴⁶ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁷ Kutluer, İ., "Düşünme", s.53.

⁴⁸ Meselâ bkz. Nîgerî, Ahmed, *Câmiu'l-'Ulûm fî Istilâhâtî'l-Funûn* (I-IV), Muessesetu'l-Âlemî, Beyrut 1395/1975, c.III, s.404-406.

⁴⁹ Râğıb Isfahânî, *a.g.e.*, s.814; Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.V, s.84.

⁵⁰ De Boer, T.J., "Nazar", *IA*, c.IX, s.135-136.

De Boer, "nazar" kelimesini, "düşünme" anlamına gelen ve bizim de ele aldığımız diğer kelimelerin eşanlamlısı olarak değerlendirmektedir. Hâlbuki yaptığımız bu çalışma, bahse konu kelimeler arasında ciddi denilebilecek anlam ayrımlarının bulunduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de "ن-ظ-ر/Na-Za-Ra" kökünün türevleri "129" âyette geçmektedir.⁵¹ Dâmegânî ve İbnu'l-Cevzî'nin⁵² tesbitlerine göre müfessirler, "Nazar"ın Kur'ân'da dört anlam da geçtiğini⁵³, bu anlamlardan birisinin de "التفكير والاعتبار /Tefekkür ve İ'tibâr" olduğunu beyan etmektedirler. Onların beyanlarına göre "nazar" kelimesinin, "tefekkür ve i'tibâr" anlamında geçtiği âyetlerden bazıları şunlardır:

“أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ/Develerin/bulutların nasıl yaratıldığına (ibret nazarıyla) bakmıyorlar mı?/düşünmüyorlar mı?”⁵⁴

“أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ.../Göklerin ve yerin melekûtu(sınırsız hükümler ve nizamı) hakkında düşünmezler mi?...”⁵⁵

“.../...انظروا إلى ثمره إذا أثمر ويثعبه إن في ذلكم لآيات لقوم يؤمنون.../...Bunları meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı zaman (ibret nazarıyla)bir bakın. Şüphesi bunda inanan bir topluluk için (Allâh'ın varlığını) gösteren ibretler vardır.”⁵⁶

Dikkat edilirse, "Nazar" kelimesi, Kur'ân siyâkında geniş denilebilecek bir anlam yelpazesi içinde yer almaktadır. Kısaca söylemek gerekirse, Kur'ân âyetlerinde geçtiği şekliyle "nazar", nesnelere, olaylara sadece bakmak anlamında değil, aynı zamanda; "mânâya yoğunlaşmak, aklı, mantıkî çıkarımlarda bulunmak suretiyle düşünmek" gibi anlamlara gelen, geniş kapsamlı bir kelimedir. Bu açıdan

⁵¹ Bilgi için bkz. Abdulbâkî, M. F., *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, ss.705-707.

⁵² Dâmegânî, *a.g.e.*, s.459-460; İbnu'l-Cevzî, *Nuzhe*, s.588-589. Benzer tesbitler için ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.V, ss.82-84.

⁵³ Bu anlamlar şunlardır: "1. Tefekkür ve İ'tibar anlamında ki buna dâir misalleri yukarıda verdik. 2. رحمة/Rahmet" anlamında Âl-i İmrân 3/77; 3. "انتظار/Bekleme, ummak, beklenti içinde olmak" anlamındadır. Meselâ şu âyette bu anlamda geçmektedir: "مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً.../Onlar ancak, çekişip dururlarken kendilerini yakalayacak korkunç bir ses bekliyorlar." Yâ Sîn 36/49. "Nazar"ın, "beklemek, ummak, mühlet vermek anlamında geçtiği diğer bazı âyetler için bkz. Bakara 2/280; Sâd 38/15; Hadîd 57/13; 4. "الرؤية والمشاهدة/Ru'yet ve Muşâhade" anlamında geçtiği âyetlerden bazıları şunlardır: "...وَأَعْرَفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ.../Sizler görüp dururken, Firavun ailesini suda boğmuştuk." Bakara 2/50; "فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ.../...Yiyeceğine ve içeceğine bak! Henüz bozulmamış..." Bakara 2/259.

⁵⁴ Gâşîye 88/17.

⁵⁵ A'râf 7/185.

⁵⁶ En'âm 6/99.

bakıldığında bahse konu kelimenin üzerinde daha detaylı araştırmalar yapmak mümkündür. Biz bu anlamlar içinde özellikle konumuzu ilgilendiren “tefekür”, “i’tibâr” yani “*derinlemesine düşünme ve ibret alma*” anlamı üzerinde duracağız. Zira Kur’ân’da “ن-ظ-ر/Na-Za-Ra” kökünün türevlerinden, “النظر”, “انظروا”, “يُنظرون” fiil formlarının; “tefekür, te’emmül, i’tibâr” anlamındaki geçtiğini söyleyen müfessirlerden bazılarının tefsirlerinden burada misaller vermeyi uygun buluyoruz.

Meselâ, “أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...”⁵⁷ âyetinde geçen “...وَلَمْ يَنْظُرُوا” ibaresini, Taberî, “*tedebbür etmiyorlar mı (işin sonunu düşünmüyorlar mı), ibret ve öğüt almıyorlar mı?*”⁵⁸ şeklinde tefsir etmektedir. “أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ/İbret nazarıyla)Bakmıyorlar mı develere/bulutlara, nasıl yaratılmış?”⁵⁹ âyetinde geçen “أَفَلَا يَنْظُرُونَ” ibaresini ise “*İbret almıyorlar mı ?*”⁶⁰ diye yorumlamaktadır.

Zemahşerî ise bu âyetin nazar ve istidlâl için bir delil olduğunu söylemektedir.⁶¹ Zemahşerî’ye göre “nazar” dan maksat ibret almaktır.⁶²

İbn Atıyye ise âyette geçen “nazar”ın kalple olduğunu, ibret/ders almak maksadıyla düşünmek anlamına geldiğini belirtmektedir.⁶³

Fahrüddîn Râzî, “أَوَلَمْ يَنْظُرُوا...” ibaresini yorumlarken, insana taklidin caiz olmadığını, düşünerek istidlâl etmesi, aklî çıkarımlarda bulunması gerektiğini belirtmektedir.⁶⁴

Kurtubî, “أَوَلَمْ يَنْظُرُوا...” ibaresini geniş bir şekilde yorumlamakta, tefsirinin muhtelif yerlerine atıflarda bulunarak, bu âyete benzer diğer âyetleri tefsir ederken değindiği hususları hatırlatmaktadır. Kurtubî’ye göre âyette “nazar” ile kastedilen, Allâh’ın yarattığı mahlûkâta, çevreye hatta öncelikle insanın kendisine bakarak tefekkür, tedebbür etmesi, böylece istidlâlde bulunarak, Allâh’ın kudretinin tamlığını/mükemmelliğini anlaması, dolayısıyla Allâh’a inanmasıdır. Çünkü insan ibret nazarıyla kâinata ve bir bakıma küçük kâinat olan kendisine baktığında, derin düşünerek bunların bir Yaratıcısı’nın ve O’nun sonsuz

⁵⁷ A’râf 7/185.

⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, c.X, s.603. Taberî, “النظروا” ibaresini genellikle “فاعتبروا” şeklinde tefsir etmektedir. Meselâ bkz. Taberî, *a.g.e.*, c.IX, s.166.

⁵⁹ Ğâşiye 88/17.

⁶⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.XXIV, s.338.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.II, s.536; c.VI, s.365.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.VI, s.365.

⁶³ İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.II, s.483.

⁶⁴ Fahrüddîn Râzî, *a.g.e.*, c.XV, s.81.

gücü ve kudretinin bulunduğu sonucuna ulaşacaktır. Kurtubî bu bağlamda "nazar"ın "basîret" ile ilgisini göstermesi açısından:

“وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ. وَفِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ” / *Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alâmetler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?*⁶⁵ âyetlerini de misal olarak vermekte; Allâh'ın melekûtu, gücü kudreti hakkında nazar ve istidlâlün vâcib olduğunu bildirmektedir.⁶⁶

Beydâvî ve Ebu'l-Berekât Nesefî de "nazar" dan maksadın "istidlâl/aklî çıkarım"⁶⁷ ve "ibret/öğüt, ders almak"⁶⁸ olduğunu söylemektedir.

Şu halde "nazar", baş gözüyle biyolojik olarak gören gözün algıladığı şeylerden hareketle akıl veya kalp gözüyle kıyas ve istidlâl yoluyla bazı sonuçlara ulaşmasıdır. Dikkat edilirse, nazar eyleminde de zihin, akıl sürekli faaldir. Durağan değildir. Dolayısıyla insan, dünyada gördüğü her şeyi düşünüp, akıl yürüterek, bu gördüklerinden hareketle, eserden müessire intikal etmek suretiyle, Allâh'ın varlığı ve birliği sonucuna ulaşmak durumundadır. İşte zihnin, aklın, kalbin nazar yoluyla yaptığı kıyas ve istidlâl de bir düşünme eylemidir.

Kur'ân'ın Türkçe bazı meâllerinde, "أَفَلَا يَنْظُرُونَ" ibaresinin, sadece, "Bakıyorlar mı?" şeklinde çevirileri yeterli değildir. Bahse konu ibarenin "ibret ve ders almak nazarıyla bakıyorlar mı?" veya "ibret almak için düşünmüyorlar mı?" diye çevrilmesi, kelimenin kökünde meknûz anlamına uygunluğu nedeniyle daha doğru bir çeviri olacağı kanaatindeyiz.

"Nazar" kelimesine yakın anlamda olup, Kur'ân'da dolaylı olarak düşünme anlamına gelen kelimelerden birisi ve belki de en önemlisi "بصيرة/Basîret"⁶⁹ tir. Şimdi de bu kelimenin anlamı üzerinde duralım.

3.3. "بصيرة/Basîret"

"بصيرة/Basîret" kelimesi, "ب-ص-ر/Ba-Sa-Ra" kökünün bir türevidir. Bu kökün türevleri Kur'ân'da 148 âyette geçmektedir.⁶⁹ "Basîret sözlüklerde, "Görme, idrâk etme, müdrike kalb kuvveti, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi"⁷⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Basîret, "kudsiyet nûruyla aydınlanmış kalbin; maddî

⁶⁵ Zâriyât 51/20-21.

⁶⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, c.II, s.505-506; c.IX, s.399.

⁶⁷ Beydâvî, *a.g.e.*, c.I, s.369; Ebu'l-Berekât Nesefî, *a.g.e.*, c.I, s.621; c.III, s.635-636.

⁶⁸ Beydâvî, *a.g.e.*, c.II, s.592.

⁶⁹ Abdülbâkî, M. F., *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, ss.121-123.

⁷⁰ Ferâhidî, *a.g.e.*, c. VII, s.117; Ezherî, *a.g.e.*, c.XII, s.175; Râğib İsfahânî, *a.g.e.*, s.127; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.IV, s.66; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.I, s.387-388, *Besâir*, c.II, s.222.

ve mânevî varlığın hakikatini kavrama gücü” diye tarif edilmektedir.⁷¹ Basîret kelimesi, biyolojik olarak, göz organının görmesi anlamından daha çok “**kalb gözü**” olarak kullanılır.⁷² Bu yüzden “biyolojik olarak görememek, kalble görememekten (basîretsizlikten) daha hafif kalır” denilmiştir.⁷³ Arapçada “hads/hads” kelimesinden başka, kalbin “sezgi ve keşif gücü” diye ifade edilen “Basîret/بصيرة”⁷⁴; İslâm mutasavvıflarınca “Kalp gözü”⁷⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Dâmegânî, “البصير/el-Basîr” kelimesinin, Kur’ân’da üç anlamda geçtiğini söylerken⁷⁶, İbnu’l-Cevzî ise dört mânâda kullanıldığını belirtmektedir.⁷⁷ Dâmegânî ve İbnu’l-Cevzî’nin tesbit ettiği anlamlara dâir sadece ikisine burada misal vermek istiyoruz. Bunlardan birincisi; “Kalble görmektir.”⁷⁸ Bu anlam şu âyetlerde geçmektedir:

﴿إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ مِنْ غَيْرِنَا وَقَالَ إِنِّي مُتُّ وَرَجَعْتُ إِلَىٰ رَبِّي أَلَمْ تَكُن مَعَهُ وَهُوَ بِالْأُولَىٰ أَعْيُنُهُمْ وَالرُّسُلُ أَوَّلَ نَشْرِهٖمْ وَأَوَّلَ حِسَابِهِمْ﴾ /İçlerinden sana bakanlar vardır. Fakat körlere, hele gerçeği görmüyorlarsa, sen mi doğru yolu göstereceksin?⁷⁹

﴿وَإِن يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ النُّجُومِ سَاقِطًا أَوْ كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا أَوْ جُنُودًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا أَوْ كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا أَوْ كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا أَوْ كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا﴾ /Kör ile gören bir olmaz.”⁸⁰

“البصير/el-Basîr” kelimesi, bu ve benzeri âyetlerde “basîret/yani kalb gözü ile görüp, düşünmek” anlamındadır. Zira daha önce “nazar” kelimesini açıklarken de belirttiğimiz gibi, bakışlar ve görüşlerin sonucunda “tefekür”, “tedebbür” ve “i’tibar” meydana gelmiyorsa orada sadece biyolojik olarak, yalın bir görme veya bakmadan söz edilebilir. Bilinçsiz, bakışların bir değeri yoktur. Zira Kur’ân’da, kulakları olup ta dinlemeyenler, gözleri olup ta görmeyenler, kalpleri olup ta

⁷¹ Curcânî, *Ta’rîfât*, s. 55; Tehânevî, *Keşşâf*, c.I, s.167; Kâşânî, Abdurrezzâk b. Ahmed, *Mu’cemu Istulâhâtî’s-Sûfiyye* (Neşr. Abdu’s-Sâhin), Kahire 1992, s.64; Abdülmün’im Hıfînî, *Mu’cemu Mustalâhâtî’s-Sûfiyye*, Beyrut 1987, s.35.

⁷² Zebîdî, *a.g.e.*, c.X, s.197.

⁷³ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğâ*, c.I, s.62.

⁷⁴ “Basîret” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uludağ, Süleyman, “Basîret”, *DİA*, c.V, s.103.

⁷⁵ Ergül, Âdem, *Kur’ân ve Sünnet’te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1421/2000, s.437.

⁷⁶ Dâmegânî, *a.g.e.*, s.70.

⁷⁷ İbnu’l-Cevzî, *Nuzhe*, s.200-201. Bu anlamlar şunlardır: 1. “Kalble görmek” anlamında, Yûnus 10/43; Fâtır 35/19; En’âm 6/50; Ra’d 13/16; Ğâfir 40/58; 2. “Baş gözü ile (biyolojik olarak) görmek”, İnsân 76/2; Yûsuf 12/96; Kâf 50/22; 3. “Huccet/Delil” anlamında, Tâ Hâ 20/125. âyette; 4. “İbret almak” mânâsında ise Zâriyât 51/20-21. âyetlerde geçmektedir.

⁷⁸ Dâmegânî, *a.g.e.*, s.70; İbnu’l-Cevzî, *Nuzhe*, s.200.

⁷⁹ Yûnus 10/43.

⁸⁰ Fâtır 35/19.

anlamayanlar "hayvanlar" olarak hatta onlardan daha da sapık diye nitelendirilmektedir.⁸¹

İkincisi ise; "ibret almak"⁸²tır ve şu âyette bu anlamda geçmektedir:
"وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُؤْمِنِينَ. وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ" / Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alâmetler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?"⁸³ Yani "hâlâ ibret almayı musunuz?"⁸⁴ demektir.

"Basîret" kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de, "görme" anlamı yanında "hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği"⁸⁵ mânâlarında da kullanılmış ve bu bakımdan mânevî körlük veya dalâletin zıddı olarak gösterilmiştir. Meselâ şu âyetlerde geçen "Basîret" bu anlamdadır:

قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنَّا تَتَّبِعُونَ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ / De ki: 'Size Allâh'ın hazineleri elimdedir, demiyorum; ğaybı/görünmeyeni de bilmiyorum; size, 'ben bir meleğim' de demiyorum. Ben ancak bana vahyolunana uyuyorum.' De ki: 'Kör ile **(kalp gözüyle)gören** bir midir?' düşünmüyor musunuz?"⁸⁶

قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ / Şüphesiz, Rabbinizden size **(kalp)göz(üy)le** görülecek belgeler gelmiştir. Artık kim gözünü açar hakkı idrâk ederse kendi yararına, kim de (hakkın karşısında) körlük ederse kendi zararınadır. Ben sizin başınızda bekçiniz değilim."⁸⁷

Zemahşerî'ye göre, ikinci âyette geçen "بَصَائِرٌ / Basâîr", "بَصِيرَةٌ / basîret" kelimesinin çoğuludur. Tıpkı kendisi sayesinde (diğer varlıkların) görülebildiği, gözün nuru gibi, basîret de, kendisi sayesinde (ibret alınacak şeylerin) görebildiği kalbin nûrudur.⁸⁸

Aynı âyetin tefsîrini yapan Fahrüddîn Râzî'ye göre, nasıl "basar" kelimesi, baştaki göz ile meydana gelen tam ve kâmil idrâk(görme) mânâsında ise, "basîret" de kalpte meydana gelen tam idrâk/anlama mânâsında bir isimdir. Allâh Teâlâ, "بَلْ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ" / O gün insan, kendisine karşı bir basîret (sahibi)dir/kendi aleyhine şahittir."⁸⁹ yani "insanın, bizâtihi kendisi hakkında tam

⁸¹ A'râf 7/179.

⁸² İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s.201.

⁸³ Zâriyât 51/20-21.

⁸⁴ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s.201.

⁸⁵ Bkz. Krş. En'âm 6/50, 104; Hûd 11/24; İsrâ 17/72; Neml 27/81.

⁸⁶ En'âm 6/50.

⁸⁷ En'âm 6/104.

⁸⁸ Zemahşerî, el-Keşşâf, c.II, s.384.

⁸⁹ Kiyâme 75/14.

bir bilgisi vardır” buyurmuştur. Allâh Teâlâ, “*Size Rabbiniz’den gözle görülecek belgeler gelmiştir.*” beyanı ile önce geçen âyetleri kastetmiştir. Bu âyetler, aslında kendileri basîret değildir. Fakat bunlar, kuvvetleri ve açık oluşlarından dolayı, onları iyice tanıyıp, hakikatlarına vâkıf olan kimseler için birer basîret/idrâk vesilesi olurlar. İşte bu âyetler, basîretlerin meydana gelmesi için birer sebep oldukları için, bizzat kendileri “basîretler” diye isimlendirilmiştir. Fahrüddîn Râzî’ye göre burada “basîret” ile kastedilen, zorlanmaksızın ve mecbur bırakılmaksızın, insanın kendisi sayesinde bir sevaba nail olacağı bir tercihte bulunmasıdır. Allâh Teâlâ, insanlara yol göstermiş ve faydalarına olan şeyleri beyan etmiştir. Bu faydaların neticeleri, insanlarla ilgili olan yararlardır. Yoksa bunlar, Allâh’la ilgili faydalar değildir. Ayrıca insan “tedebbür/işin sonunu düşünme” ve “nazardan/istidlâl yoluyla tefekkür”den uzaklaşmak suretiyle ancak kendisine zarar verebilir. Böylece bu zararın sebebi kendisidir. Rabbi değildir. Dolayısıyla kul, iki zıt şeyi yapabilme gücüne sahiptir. Bundan dolayı Allâh; “*Kim gerçeği görürse, kendi lehine, kim de görmez/kör kalırsa o da kendi aleyhinedir.*” buyurmuştur.⁹⁰

Beydâvî’ye göre beden için basar ne ise, ruh/nefs için basîret de odur. Çünkü hakikat, basîret sayesinde ruhta tecellî eder.⁹¹

İbn Cuzeyy, bu âyette geçen “basîret”i kalbin nûru olarak tefsîr etmiştir. İbn Cuzeyy’e göre gözün nûru ise “basar”dır.⁹²

Şevkânî’ye göre âyette geçen “basîret”, “kalbin nûru”dur. Fakat burada kastedilen, “açık delil”dir. Şevkânî, bahse konu âyette yer alan “*فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ*” ibaresini de şöyle tefsîr etmektedir: Kim, aklını kullanır da bu delili bilir ve ona itaat eder, boyun eğerse, kendi lehine ve yararına olayı görmüş ve ona göre davranmış olur. İşte bu görüş, kişiyi cehennem azabından kurtaran “*ibsâr/görüş/düşünüş*”tür. Kim de aklını çalıştırmaz, gerçeği görüp bilmez ve boyun eğmezse, o da kendi aleyhine ve zararına iş işlemiş olur. Böyle yapmakla o kimse, daha dünyada iken Allâh’ın gazabını, kendi üzerine celbetmiştir. O kimsenin varacağı yer, cehennem azabıdır.⁹³

Kur’ân-ı Kerîm’de gözleri olup da görmeyen, kulakları bulunmasına rağmen duymayan kimselere karşılık, eşyâ ve olayların gerçek yüzünü keşfeden ve kendileri için gerekli ibret dersini çıkaran “*basîret sahiplerinin /ulu’l-ibsâr*” varlığına dikkat çeken âyet-i kerîmelerde⁹⁴, aslında insana madde ve mânâyı keşfedebilme gücünün verildiğine işaret edilmektedir:

⁹⁰ Fahrüddîn Râzî, *a.g.e.*, c.XIII, s.140-141.

⁹¹ Beydâvî, *a.g.e.*, c.I, s.315.

⁹² İbn Cuzeyy, *a.g.e.*, c.I, s.282.

⁹³ Şevkânî, *a.g.e.*, c.II, s.210.

⁹⁴ Âl-i İmrân 3/13; Nûr 24/44.

قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ “
Şüphesiz, karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için bir ibret vardır: Bir topluluk Allâh yolunda çarpışıyordu. Öteki ise kâfirdi. (Onları baş) göz(ü) bakışıyla kendilerinin iki katı görüyorlardı. Allâh da dilediğini yardımıyla destekliyordu. **Basîreti(kalp gözü açık) olanlar için** bunda da elbette ibret vardır.”⁹⁵

يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ /Allâh geceyi ve gündüzü döndürüp duruyor. **Basîreti(kalp gözü açık) olanlar için** bunda da elbette ibret vardır.”⁹⁶

Kur'an-ı Kerim'de, asıl körlüğün kalb körlüğü olduğu vurgulanmaktadır. Baş gözüyle veya biyolojik, fizyolojik görmekten daha çok, mânâ âleminin görülüp, sezilmesinin önemli olduğunun altı çizilmektedir.⁹⁷ Basîret, ilâhî sıfatlardan biri olan “*el-Basar*”ın kullardaki tecellîsidir. Bu tecellîden nasibi olmayanların gözlerinde perde vardır.⁹⁸ Bundan dolayı hakikatleri göremezler.⁹⁹

İnsanların gerçekleri görmelerine ışık tuttuğu için Kur'an âyetlerine, Tevrat'a da “*besâir/basîretler*” denilmiştir.¹⁰⁰ Kur'an küfür, nifak, hırs, kin gibi olumsuz inanç ve duygular yüzünden kalp gözü körleşmiş ve basîreti bağlanmış kimseler hakkında “*körler*”¹⁰¹, “*kalpleri olup da bununla idrak edemeyenler*”¹⁰², “*bakar körler*”¹⁰³ gibi tabirler kullanır, inananları basîretli, inkârcıları kör sayar. Kur'an-ı Kerim'de kendilerinden “*Ulu'l-Abصار*”¹⁰⁴, “*Ulu'l-Abصار*”¹⁰⁴

⁹⁵ Âl-i İmrân 3/13.

⁹⁶ Nûr 24/44.

⁹⁷ Ergül, A., a.g.e., s.439.

⁹⁸ Bakara 2/7. “*Allâh onları kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azâb vardır.*”

⁹⁹ Yâ Sîn 36/9. “*وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ* / Biz onların önlerine bir set, arkalarına da bir set çekip gözlerini perdeledik. Artık görmezler.”

¹⁰⁰ Bu âyetler şunlardır: “*وَإِذَا لَمْ تَأْتِيَهُمْ بَآيَةٌ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْنَاهَا قُلْ إِنَّمَا اتَّبِعُ مَا يُوْحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّي (Ey Muhammed!) Onlara (istedikleri) bir âyet getirmediğin zaman (Alay ederek) derler ki: 'Onu (da) bir yerlerden derleyip toplayaydın ya.' De ki: 'Ben ancak Rabbinizden bana vahyedilene uymaktayım. Bu (Kur'an âyetleri), Rabbinizden gelen **basîretlerdir/gönül/kalp gözlerini aydınlatan nurlardır**. İman edecek bir topluluk için bir hidâyet kaynağı ve bir rahmettir.*”A'râf 7/203; “*وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا “**Andolsun, ilk nesilleri yok ettikten sonra Mûsâ'ya düşünüp ibret alsınlar diye- insanların kalp gözünü açan deliller** ve bir hidâyet rehberi ve bir rahmet olarak Kitab'ı/Tevrat'ı verdik.*”Kasas 28/43.

¹⁰¹ Bakara 2/18.

¹⁰² A'râf 7/179.

¹⁰³ A'râf 7/197.

¹⁰⁴ Haşr 59/2.

*Elbâb*¹⁰⁵, “اولوا النهى/Ulu'n-Nuhâ”¹⁰⁶ diye söz edilen “*basîret sahipleri*”, hislerine kapılmadıkları ve nefislerini günahlarla kirletmedikleri için maddî ve mânevî hakikatleri olduğu gibi görür ve ona göre hareket ederler.¹⁰⁷

Nitekim İbn Kayyim Cevziyye (ö.751/1350) “*Basîret, Allâh'ın mü'min kulumun kalbine attığı bir nûrdur.*”¹⁰⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

Klâsik tefsîrlerde yaptığımız taramada “*Basîret*”in özellikle çalışma konumuzu ilgilendiren “*düşünme, tefekkür*” anlamı “أَفَلَا تُبْصِرُونَ”¹⁰⁹ ibaresinin geçtiği yerlerde daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Taberî'ye göre “أَفَلَا تُبْصِرُونَ” âyetinin mânâsı şudur: “*Allâh'ın varlığı ve birliğine dâir insanın içinde ve dışında bulunan birçok delili görmenize rağmen hâlâ bunlar üzerinde kalb gözüyle görüp de tefekkür etmiyor musunuz? Yaratıcınızın vahdâniyetine dâir hakikati bilmiyor musunuz?*”¹¹⁰

Beydâvî, “أَفَلَا تُبْصِرُونَ” ibaresini, “nazar” kelimesiyle yani “ibret alan kimsenin nazarıyla bakarlar” diye tefsîr etmektedir.¹¹¹

Kurtubî, söz konusu âyetin tefsîrinde, Katâde (ö.118/736)'den naklettiği rivayette de kelimenin “*tefekkür*” anlamı daha belirgin görülmektedir: Kim yeryüzünde yürürse, her tarafta ibretlerin ve âyetlerin bulunduğunu görür. Ayrıca kim kendi canının/nefsinin yaratılışını tefekkür ederse/derinlemesine düşünürse Allâh'a ibadet için yaratıldığını bilir ve kalb gözüyle Allâh'ın gücünün tamlığını anlar.¹¹² İbn Kesîr de aynı rivayeti nakletmekte fakat Kurtubî'den farklı olarak, “*kişi, eklemlerinin bile ibadet etmeye uygun bir şekilde yaratıldığını bilir.*” cümlesine yer vermektedir.¹¹³

Suyûtî (ö.911/1505) de bu âyeti, Kurtubî ve İbn Kesîr gibi yorumlamakta, “أَفَلَا تُبْصِرُونَ” ibaresini; “tefekkür etmek ve i'tibar/ibret ve ders almak” anlamında tefsîr etmektedir.¹¹⁴

¹⁰⁵ Zümer 39/9.

¹⁰⁶ Tâ Hâ 20/54.

¹⁰⁷ Uludağ, S., “Basîret”, a.y.

¹⁰⁸ İbn Kayyim Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr (ö.751/1350), *Medâricu's-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Neste'in*, I-III, Dâru'l-Hadîs, Kahire trz., c.I, s.139.

¹⁰⁹ Bu ibarenin geçtiği âyetler için bkz. Kasas 28/72; Zuhruf 43/51; Zâriyât 51/21.

¹¹⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.XXI, s.520.

¹¹¹ Beydâvî, *a.g.e.*, c.II, s.429.

¹¹² Kurtubî, *a.g.e.*, c.XIX, s.484-485.

¹¹³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, c.IV, s.235.

¹¹⁴ Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr* (I-XVII), (Tahk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin Türkî), 1. Baskı, Kahire 1424/2003, c.XIII, s.678.

Şevkânî, "أَفَلَا تُبْصِرُونَ" âyetini, "افلا تنظرون بعين البصيرة /Basîret gözüyle düşünüyor musunuz?/Bakmıyor musunuz?"¹¹⁵ şeklinde yorumlamaktadır.

Cemâluddîn Kâsımî, "أَفَلَا تُبْصِرُونَ" ibaresini tamamen "tedebbür ve i'tibar" anlamında değerlendirmekte, konuya açıklık getirmesi ve az sözle çok mânâ ifade etmesi açısından Hâfız İbn Ebi'd-Dünya'nın "*Tefekkür ve İ'tibar*" isimli kitabından, hocası Ebû Ca'fer Kuraşî için yazdığı şiiri nakletmektedir. Söz konusu şiir; "*Şayet ibret nazarıyla bakmak istersen, öncelikle kendine bak. Çünkü senin kendi iç dünyan, ibret alınacak şeylerle doludur.*" beyitiyle başlamakta ve bu minval üzere kişiyi düşünmeye sevkedecek beyitlerle devam etmektedir.¹¹⁶

İbn Âşûr, tefsîrinde "أَفَلَا تُبْصِرُونَ" ibaresinin, tefekkür ve tedebbürden istiare olduğunu belirtmekte ve "...Kendi içinizdeki/vücûdunuzdaki mucizelere bakmayı, bunlar üzerinde düşünmeyi niçin terk ediyorsunuz, kendi yaratılışınızı, Allâh'ın sizi bir sudan nasıl yarattığını, daha sonra hangi aşamalardan geçirdiğini niye tefekkür etmiyorsunuz?"¹¹⁷ diye yorumlamaktadır.

Kur'ân'da geçen "*Basîret*" kelimesi de tıpkı "*nazar*" kelimesi gibi doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde "düşünmek, tefekkür etmek, ibret ve ders almak" anlamına gelmektedir. Ancak burada farkına varmamız gereken incelik, söz konusu kelimenin, "*baş gözüyle görmekten daha çok kalp gözüyle görüp, mânen görülen bu şeyler hakkında te'emmül ve tefekkür etmektir.*" Bu açıdan "Basîret" kelimesi, bir bakıma "nazar" kelimesiyle de örtüşmektedir. Elmalılı'nın da isabetle belirttiği gibi basîret; kalp gözüyle görülecek bir münebbihtir/uyarıcıdır. Göze nisbetle basar ne ise kalbe nisbetle basîret de odur. Gözlerin görmesine neden olan ve "*kuvve-i bâsıra/görücü kuvvet*" denilen "*nûru ru'yete/görme nûruna*" basar denildiği gibi kalbin görmesine/idrâkine sebep olan ve dilimizde *kalb gözü* diye tabir edilen kuvve-i müdrike/algılama gücüne basîret denir. Bunun zekâ, fetânet ve firâset denilen, görünür ve görünmez bir işe dikkat ve nüfûz ile gereği gibi idrâk eder derecede açık ve parlak olması haline de "basîret" denilir ki, bir ilâhî nurdur. Aynı şekilde baş gözüyle hâsıl olan ve görmek denilen tam ve kâmil anlayışa "basar" denildiği gibi, kalp gözüyle meydana gelen tam ve kâmil idrâke, gerçek ve şüphesiz bilgiye/yakîne de "basîret" denir. Bundan başka basîret, "delil", "hüccet" ve "burhan"a, "şahid"e, "dikkat ve îman ile ibret alınacak hidâyet sebeplerine" de söylenir. Çünkü bunlar, idrâk gücünü kuvvetlendirir. Basîret ve tebassura/idrâke neden olur. Dolayısıyla bu anlamda basîret, önceki anlamları da içine alır. Çünkü basîretin kendisi de en büyük delil,

¹¹⁵ Şevkânî, *a.g.e.*, c.V, s.113.

¹¹⁶ Kâsımî, *a.g.e.*, c.XV, s.5529.

¹¹⁷ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö.1393/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (I-XXX), Daru't-Tûnusiyeye, Tûnus 1984, c.XXVI, s.353.

en büyük şahid ve beyyine, en büyük ibret dayanağıdır ve onsuз hiçbir şey idrâk olunamaz.¹¹⁸

Kur'ân'da geçmemekle birlikte, "Basîret" kelimesine yakın anlamda olan ve "düşünme" anlamını dolaylı olarak yansıtan "فِرَاسَة/Firâset"¹¹⁹ kelimesinden de bahsetmekte yarar vardır. Zira birazdan görüleceği üzere, Kur'ân'da geçen bazı âyetler¹²⁰, müfessirler tarafından "فِرَاسَة/Firâset" olarak yorumlanmıştır. Bu yüzden "فِرَاسَة/Firâset" in ne anlama geldiği üzerinde, kısa da olsa durmak istiyoruz.

3.4. "فِرَاسَة/Firâset"

"فِرَاسَة/Firâset", Arapçada, "ata binmek, bir şeyi çiğnemek, bir şeyi iyice incelemek, **ince görüş sahibi, hassas olmak**"¹²¹ mânâlarındaki "ف-ر-س-س/Fe-Ra-Se" kökünün bir türevidir. "فِرَاسَة/Firâset/Ferâset" "araştırılan, incelenen bir meselede isabet kaydetme, bir işte acele etmeme, ihtiyatlı davranma, bir işi iyice düşünüp taşınma, ileriye önceden görme, sezme, öngörü"¹²² gibi anlamlara gelmektedir.

Firâset, Türkçe sözlüklerde, "keşfetme, sezme, ileri görüşlülük, anlayışlılık, çabuk sezme"¹²³ şeklinde tanımlanmaktadır. Firâset, İngilizce'de "perspicacity, acumen, discernment, discrimination, minute observation, insight"¹²⁴ gibi kelimelerle ifade edilmektedir.

Seyyid Şerîf Curcânî, "Firâset" kelimesinin, sözlükte "التثبت/tesebbüt" yani "bir işte acele etmemek, ihtiyatlı davranmak, müşavere etmek" ve "النظر/nazar" yani "bir işi iyiden iyiye düşünüp taşınmak" anlamlarına geldiğini belirttiikten sonra ıstılahtaki tanımını şöyle yapmaktadır: "Kesin bilginin, keşif yoluyla elde edilmesi, gaybın görülmesidir."¹²⁵ Dar anlamda, "bir kimsenin dış

¹¹⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, c.III, s.2017-2018.

¹¹⁹ Bu kelime, sözlüklerde hem "firâset (fe harfi kesralı)" hem de "ferâset (fe harfi fethalı)" olmak suretiyle iki türlü okunmaktadır. Biz "firâset"i tercih ettik. Çünkü Arapçada "ferâset" aynı zamanda "at biniciliği" anlamında da kullanılmaktadır.

¹²⁰ Bakara 2/273; Hicr 15/75.

¹²¹ Ezherî, *a.g.e.*, c.XII, s.403-405; İbn Fâris, *a.g.e.*, c.IV, s.485; Cevherî, *a.g.e.*, c.III, s.957-958; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.VI, s.159-163; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.245.

¹²² Ezherî, *a.g.e.*, c.XII, s.404; İbn Fâris, *a.g.e.*, c.IV, s.486; Cevherî, *a.g.e.*, c.III, s.958. İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.VI, s.160.

¹²³ *Türkçe Sözlük*, TDKY, TTKB, 7. Baskı, Ankara 1983, c.I, s.402; Türk Dil Kurumu'nun web sitesindeki *Büyük Sözlük*'te "Firâset" kelimesi "Ferâset" olarak geçmekte ve şöyle tanımlanmaktadır: "Anlayış, sezme, sezgi"; *Diplomatça bir ferasetle söylemek istediğini anlayıveriyordum*.-A. Gündüz. 2. Zekâ. Bilgi için bkz. <http://www.tdk.gov.tr>; Devellioğlu, F., *a.g.e.*, s.308.

¹²⁴ Wehr, H., *a.g.e.*, s.704; Firâset'in İngilizce'deki karşılıkları için ayrıca bkz. <http://tureng.com/search/feraset> (erişim tarihi: 16.07.2014).

¹²⁵ Curcânî, *Ta'rifât*, s.188.

görünüşüne bakarak onun ahlâk ve karakteri hakkında tahminde bulunmayı ifade eder. Daha geniş anlamda ise akıl ve duyu organlarıyla bilinemeyen, ancak sezgi gücüyle ulaşılan bütün bilgi alanlarını kapsar."¹²⁶

Firâset, dar anlamda "fisiognomoni"ye yâni eski Arap ıstılahı ile "kîyâfe" denilen bir nevi bilgi şûbesine delâlet üzere kullanılmaktadır. Tasavvufî bir terim olarak, Allâh tarafından evliyâyâ ihsan edilen "keşf" özelliğini ifade eder.¹²⁷ Bu mânâ bir hadîs-i şerîfe müstenittir: "اتقوا فراسة المؤمن فانه ينظر بنور الله" / *İttekû firâsete'l-mu'min fe innehû yenzuru binûri'llâh/Mü'minin firâsetinden sakının. Çünkü o Allâh'ın nûru ile bakar.* (Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz, daha sonra 'إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّمُتَوَسِّمِينَ' âyetini¹²⁸ okudu)."¹²⁹ Bu hadîsin bazı varyantlarında şu ibareler de vardır: "اتقوا فراسة العلماء فانهم ينظرون بنور" / *Âlimlerin firâsetinden sakınız. Zira onlar Allâh'ın nûruyla bakarlar. O (firâset) Allâh'ın âlimlerin kalplerine ve dillerine koyduğu bir şeydir.*"¹³⁰

Allâh'ın, kalbine attığı bir nur sayesinde, kulun hakkı bâtıldan, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhataplarının karakterlerini teşhis etmesine "ilâhî firâset" adı verilmiştir. Mutasavvıflar, firâseti "ilham" anlamında kullanmışlardır. Firâset sahibi mü'minin Allâh'ın nûruyla bakması; Allâh'ın, o kulun gören gözü demektir. Böyle bir insan muhatabı hakkında isabetli teşhis koyar, onun aklından geçeni ve kalbinde gizlediği hususları bilir. "*Allâh tarafından insana üflenen rûhun*"¹³¹ firâsetin kaynağı olduğuna işaret eden sûfîler, Hz. Ömer Radyallâhu Anh'in bazı âyetler daha nâzil olmadan, o âyetlerin ibarelerini söylemesini, Hz. Osman Radyallâhu Anh'in yanına gelen bir kişinin gelmeden önce harama baktığını anlaması üzerine onun, "*Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem vefat ettikten sonra vahiyle mi karşılaşıyorum!*" diye

¹²⁶ Uludağ, Süleyman, "Firâset", *DİA*, c.XIII, s.116.

¹²⁷ Macdonald, D.B., "Firâset", *IA*, c.IV, s.640.

¹²⁸ Hicr 15/75.

¹²⁹ Bu hadîsin geçtiği yerler için bkz. Tirmizî, *Tefsîr* 15 (c.V, s.298, Hadîs No: 3127); Taberî, *a.g.e.*, c.XIV, s.96; Mâturîdî, *Te'vilât*, c.VIII, s.51; Ezherî, *a.g.e.*, c.XII, s.404; Cevherî, *a.g.e.*, c.III, s.958; Sulemî, Ebû Abdi'r-Rahmân Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ (ö.412/1021), *Tefsîru's-Sulemî (Hakâiku't-Tefsîr)* (I-II), (Tahk. Seyyid 'Imrân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001, c.I, s.357, 358, 359; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.VI, s.160; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, c.I, s.41-42 Hadîs No: 80.

¹³⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, c.I, s.41-42, 80 numaralı rivayet. Macdonald'ın tesbitlerine göre; "*İbnu'l-Esîr diyor ki: Zikredilen hadîs-i şerîf iki şekilde anlaşılabilir; evvelâ zâhirî mânâsı ile yâni Allâh tarafından, evliyânın zihinlerine ilka olunan ve onların kerâmet vasıtası ile ve fikir ve nazarı lâyıkıyla kullanarak, insanların bazı hallerini bilmelerine imkân veren şey mânâsı ile sâniyen de, ikinci mânâyâ göre, firâseyi alâmetlerine bakarak ve tecrübelerden istidlâl sûretiyle huy (halk) ve seciyeleri öğrenmek (fisiognomoniye olduğu âşikâr olan) mârifet mânâsına olarak.*" Bilgi için bkz. Macdonald, D.B., "Firâset", a.y.

¹³¹ Hicr 15/29; Secde 32/9; Sâd 38/72.

“المعتبرين/ibret alanlar”; Mukâtil b. Suleyman (150/767)’ın ise “المتفكرين/Tefekkiür edenler, derinlemesine düşünenler” diye tefsîr ettiklerini nakletmektedir.¹⁴³

Beydâvî, “الْمُتَوَسِّمِينَ” kelimesine yönelik olarak şu açıklamaları yapmaktadır: “Alâmetlerin/işaretlerin hakikatini bilinceye kadar, o şeye olan bakışlarını hiç ayırmadan(âdetâ o şeye sımsıkı yapışarak) ayrılmayan “المتفكرين/tefekkiür edip, inceden incede düşününenler”, “المتفرسين/Firâset sahibi olanlar”dır.¹⁴⁴

Kurtubî “توسم/Tevesüm”ün aslının “تثبت/Tesebbüt/Bir şey hakkında dikkatli düşünmek” ve “Tefekkür” olduğunu, bunun da “وسم/vesm” den geldiğini belirterek, yukarıda birçok müfessirin tefsîrlerine benzer şekilde “الْمُتَوَسِّمِينَ” ibaresini, “المتفرسين”, “المتفكرين”, “الناظرين”, “المعتبرين” gibi kelimelerle yorumlayanların bulunduğunu bildirmektedir.¹⁴⁵

Dikkat edilirse, genellikle bütün müfessirler, “الْمُتَوَسِّمِينَ” ibaresini, firâset sahipleri ve mütefekkirler, ibret ve ders alanlar anlamında değerlendirmişlerdir. Her ne kadar Kur’ân’da “firâset” kelimesi geçmese de, ibarenin içinde “**bir şeyi son derece dikkatli bir şekilde düşünmek suretiyle, o şeyin iç yüzüne vâkıf olmak**” anlamı bulunmaktadır.

Kur’ân’da dolaylı olarak “düşünme” anlamına gelen diğer bir kelime de “Ru’yet” ve “Reviyye” kelimeleridir. Şimdi de bu kelimeleri görelim.

3.5. “روية/Ru’yet” ve “روية/Reviyye”

“را-ي/Ra-E-Ye” kökünün bir türevi olan “روية/Ru’yet” kelimesi, Arapça sözlüklerde ve sözlük benzeri eserlerde “*ilim, kalbin görmesi*” anlamına gelmektedir.¹⁴⁶ İngilizce’de “راي/Ra’e” ve “روية/ru’yet” kelimeleri “*to see, to behold, descry, perceive, notice, discern, consider, think*”¹⁴⁷ kelimeleriyle ifade edilmektedir. “را-ي/Ra-E-Ye” kökünün türevi olan “روية/Reviyye” ise “*Bir şey hakkında düşünmek, tefekkür ve te’emmül etmek*”¹⁴⁹ demektir.

¹⁴³ Beğavî, *a.g.e.*, c.IV, s.388.

¹⁴⁴ Beydâvî, *a.g.e.*, c.I, s.534.

¹⁴⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, c.XII, s.233-236.

¹⁴⁶ Cevherî, *a.g.e.*, c.VI, s.2357; Râzî, *Zeynu’ d-dîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdi’l-Kadir (ö.666/1267), Tefsîru Garîbi’l-Kur’âni’l-Azîm*, (Tahk. Hüseyin Elmalı), TDVY No: 236, Kaynak Eserler Serisi: 17, 1. Baskı, Ankara 1997, s.551; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.XIV, s.291; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.IV, s.333; *Besâir*, c.III, s.116.

¹⁴⁷ Wehr, H., *a.g.e.*, s. 319.

¹⁴⁸ Cevherî ve İbn Manzûr’a göre bu kelimenin kökü “را-ي/Ra-E-Ye” olup hemzesizdir. Cevherî, *Sihâh*, c.VI, s.2364; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.XIV, s.350.

¹⁴⁹ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.VIII, s.314; Cevherî, *Sihâh*, c.VI, s.2364; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.XIV, s.350; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.III, s.117; Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s.479.

Ebû Hilâl Askerî'nin tesbitlerine göre reviyeye; "Bir konuda **uzun tefekkür** etmek demek olup 'بديهة /bedi'he'nin zıddıdır. Reviyeye nazarın son aşaması, bedi'he ise ilk aşamasıdır. Bu nedenle doğru ve çabuk karar verme yeteneğine sâhib biri için, 'بديهته كروية غيره', 'bedi'hetuhû ke reviyeyi ğayrihî/onun ilk anda kavrayışı, başkasının en sonunda kavradığı gibidir.' denilir. 'بديهةالقول/Bedi'hetu'l-Kavl', 'düşünüp taşınmaksızın ânında söylenen söz' anlamına gelir. Reviyeye, düşünme sürecinde, kişinin görüş ve kanâatini doyurması, son noktaya kadar giderek inceden inceye düşünmesidir 'روأت في الامر/ Revve 'tu fi'l-Emri' yani yoğun bir biçimde uzun uzun düşündüm ve 'فعلت/fe'altu' yani çok ve yoğun çalıştım ifadeleri, çokluk ve mübalağa için kullanılır."¹⁵⁰

"رأى/Ra-E-Ye" kökü ve türevleri Kur'an'da 328 âyette geçmektedir.¹⁵¹ Bu kökün türevlerinden olan "رأى/re'y" ve "رؤية/ru'yet" kelimeleri, Kur'an'da hem hissî hem de aklı idrâk anlamına gelmektedir.¹⁵² Râğıb İsfahânî "ru'yet" kelimesini oldukça geniş bir şekilde ele almaktadır.¹⁵³ O'nun tesbitlerine göre ru'yet; "**görünen şeyi fark etmektir**". Bu da nefsî güçlere göre farklı kısımlara ayrılır.¹⁵⁴

Râğıb İsfahânî'nin tesbitlerine göre "رأى" fiili iki mef'ûl aldığında "**ilim**" mânâsına gelir.¹⁵⁵ Meselâ; "وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (Kur'an'ın) gerçek olduğunu ve onun mutlak güç sahibi ve övgüye lâyık Allâh'ın yoluna ilettiğini **görürler/bilirler**"¹⁵⁶

Râğıb İsfahânî'nin "hissî, hayâlî, vehmî ve aklı idrâk türleri bakımından (ki bunlar İslâm psikolojisi disiplininin temel terimleridir) re'y ve ru'yetin tefekkür ve akletmeyle bağlantılı anlamlarını âyetlerden misaller vererek açıklaması, "ru'yet" in **tefekkürle** ne denli ilişkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in, aynı mastardan türeyen 'أرأيتم/Eræy'tum/Gördünüz mü?, görmüş gibi bildiniz mi?', "الم تر /Elem tera/Görmedin mi?, Bilmedin mi?" şeklinde birçok defa tekrar edilen

¹⁵⁰ Ebû Hilâl Askerî, a.g.e., s.66.

¹⁵¹ Abdalbâkî, M. F., el-Mu'cemu'l-Mufehres, ss.280-285.

¹⁵² Kutluer, İ., "Düşünme", DİA, c.X, s.53.

¹⁵³ Râğıb İsfahânî, Mufredât, s.374.

¹⁵⁴ Râğıb İsfahânî, Mufredât, ss.374-375. Râğıb İsfahânî'nin tesbit ettiği anlamlar ve Kur'an'da geçtiği yerler şunlardır:1. Duyu ve onun yerine geçen şeylerle görmek anlamında, Tekâsur 102/6-7; Zümer 39/60; Tevbe 9/105; A'râf 7/27.âyetlerde; 2. Hayal ve tasavvur(vehm ve tahayyül) ile görmek anlamında Enfâl 8/50. âyette; 3.**Tefekkür ile görme** anlamında ise Enfâl 8/48. âyette; 4. Akıl ile görme mânâsında Necm 53/11 ve 13. âyetlerde geçmektedir.

¹⁵⁵ Râğıb İsfahânî, Mufredât, s.374.

¹⁵⁶ Sebe 34/6.

kullanımlarında gözlemin yanı sıra **düşünmeye davet** iması da sezilebilmektedir.”¹⁵⁷ Şu âyetler bu konuda misal olarak verilebilir:

“ قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لِنُؤْمَانِي إِلَىٰ يُومِ الْقِيَامَةِ لِأَخْتِكَ أَنْ لَدُنِّي إِلَّا قَلِيلًا ” Yine O (Yüce Zât’ıma karşı küstahça): ‘ Şu benden üstün tuttuğunu **gördün mü** (nesi var ki onu benden üstün kıldın, üstün tuttuğun kişi bu mu söyler misin?) Andolsun eğer beni kıyamete kadar ertelersen, onun zürriyetini, pek azı hariç, kökünden tutup sürükleyeceğim ’ demişti.”¹⁵⁸

“ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ” De ki: ‘[Bu dünyada] Allâh’ın azâbına çarptırıldığınız zaman yahut Son saat gelip çattığında Allâh’tan başkasına yalvardığınızı **gördünüz mü/düşündünüz mü?** [Söyleyin bana,] eğer doğru sözlü insanlar iseniz!”¹⁵⁹

İbnu’l-Cevzî’nin tesbitlerine göre “رؤية/ru’yet”, “gözle görünenin algılanması/idrâkidir”. “Reviyye” kelimesinin kök harfleri hemzesizdir. Aslı “روأت”den gelmektedir. Müfessirler “رؤية/ru’yet” kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de altı farklı anlamda geçtiğini belirtmektedirler.¹⁶⁰ Bu anlamlardan birisi de “**i’tibar/ibret ve öğüt almak**”tır ve şu âyette geçmektedir:

“ أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ” Gökyüzünde Allâh’ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allâh tutar. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır.”¹⁶¹

“رؤية/Reviyye” ise, “**bir şey hakkında düşünmek; kanâat sahibi olmak için akla gelen düşünceler arasında tercih yapmaktır**”. “مرئتي/Murteî, مروى/Murevvi, مرئى/Mure’î” kelimeleri, “**Mütefekkir/ tefekkür eden/düşünen**”

¹⁵⁷ Kutluer, İ., “Düşünme”, *DİA*, c.X, s.54.

¹⁵⁸ İsrâ 17/62.

¹⁵⁹ En’âm 6/40.

¹⁶⁰ İbnu’l-Cevzî, *Nuzhe*, s.319-321. Müfessirlerin tesbit ettiği anlamlar şunlardır: 1. “Nazar/bakmak ve gözden geçirmek/muâyene etmek” anlamında, Zümer 39/60; Munâfikûn 63/4; İnsân 76/20.âyetlerde; 2. “İlim” anlamında ise Bakara 2/128; Nisâ’ 4/105; Sebe’ 34/6; 3. “İ’tibar/ibret ve öğüt almak” anlamında Nahl 16/79. âyetinde; 4. “İşitmek/Duymak” anlamında En’âm 6/68. âyetinde; 5. “Taaccüb/Şaşırma, hayret etmek” mânâsında ise Nisâ’ 4/49 ve Nisâ’ 4/60. âyetlerinde; 6. “Haber verme, Bildirme/İhbar” mânâsında, Bakara 2/258 ve Fil 105/1. âyetlerde geçmektedir. Dâmegânî’nin tesbitlerine göre, “ru’yet” kelimesi, Kur’ân’da beş ayrı anlamda geçmektedir. Bunlar, “1. ilim, 2. muayene, 3. nazar, 4. haber, 5. i’tibar”dır. Dâmegânî bu beş anlamın geçtiği âyetlerden misaller de vermektedir. Bilgi için bkz. Dâmegânî, *a.g.e.*, s.188-189.

¹⁶¹ Nahl 16/79.

demektir. "رأيت" fiili "إلى" harf-i cerri ile muteaddî olduğu zaman, ibret almaya sevkeden nazar/düşünme anlamına gelir.¹⁶²

“أَلَمْ تَرَى إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظَّلْمَ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا” /Rabbinin gölgeyi nasıl uzatmakta olduğunu **görmedin mi/düşünmedin mi?** Dileseydi, onu durgun yapardı. Sonra nasıl güneşi ona delil kıldık (gölgenin görünmesini, ışığa bağlı kıldık)?”¹⁶³

Fahrüddîn Râzî'ye göre "Reviyye"; "Uzunca bir tefekkürden sonra meydana gelen bilgidir. Bu Ravvâ (düşündü ve tefekkür etti)den alınmadır.”¹⁶⁴

Kur'an-ı Kerîm'de geçen şu âyet-i kerîme, "görme" fiilinin, aynı zamanda "düşünme" ile bağını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir:

“وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ” /Onlara yol göstermeleri için yalvarsanız, işitmezler; sana baktıklarını **sanırsın**, oysa görmezler.”¹⁶⁵

Dikkat edilecek olursa bu âyet-i kerîmede "رأى/ra'e", "نظر/nazar" ve "بصر/basar" fiilleri aynı anda kullanılmaktadır. İlk bakışta bu üç fiilin anlamı "**görme ve bakma**" ortak paydasında birleşmektedir. Ancak bu "görme"; biyolojik anlamda fizikî görme mi yoksa Fahrüddîn Râzî'nin tesbit ettiği gibi "zannetmek" anlamında mı yoksa "**ileri görüş/basîret**" mânâsında mıdır? Bu sorular cevap beklemektedir. Bahse konu sorulara cevap vermeye çalışan Fahrüddîn Râzî'ye göre bu âyette geçen, "nazar, basar ile ru'yetin birbirinden farklı şeyler olduğuna delâlet eder. Çünkü Allâh Teâlâ onlar için **bakmanın** söz konusu olduğunu, ama **görmeden** söz edilemeyeceğini bildirmiştir. Bu, o iki fiilin birbirinden farklı olduğunu gösterir. Bu istidlâlê şöyle denilerek cevap verilmiştir: 'Bu âyetin mânâsı, 'Sen onların sana baktıklarını zannedersin. Hâlbuki onlar, aslında bakamazlar.' Yani, 'onların seni göremeyecek olmalarına rağmen, onların sana baktıklarını zannedersin.' şeklindedir. Ru'yet (görme) kelimesi bazen, 'zannetme' mânâsında kullanılır. Nitekim Allâh Teâlâ, '... وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى...'/İnsanları Kıyamet koptuğunda sarhoş görürsün (yani zannedersin). Hâlbuki onlar sarhoş değildirlir.'¹⁶⁶ buyurmuştur.”¹⁶⁷

¹⁶² Ferâhidî, a.g.e., c.VIII, s.307; Râğıb Isfahânî, *Mufredât*, s.375; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.III, s.117.

¹⁶³ Furkan 25/45.

¹⁶⁴ Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c.II, s.226.

¹⁶⁵ A'râf 7/198.

¹⁶⁶ Hacc 22/2.

¹⁶⁷ Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c.XV, s.99-100.

Muhammed Esed'e göre, "تَرَاهُمْ/Terâhum/Onları görürsün" fiilindeki "onlar" zamiri en az maddî görüntü ya da imajlar kadar zihinsel imajlara, soyut tasavvurlara da işaret ettiğinden buradaki "görmek" fiili, "seeing with the mind/zihnen görmek" yani, "considering/sanmak" yahut "imagining/tasavvur etmek" olarak anlaşılmalıdır.¹⁶⁸

Âyet-i kerîme'de geçen "يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ" ibâresindeki "نظر" kelimesine dikkat edilecek olursa "الى" harf-i cerri ile kullanılmaktadır. Arapçada "نظر الى شئ" demek "Bir şeye baktı" anlamına gelmektedir.¹⁶⁹ Kur'ân'da bu anlam açık bir şekilde görülmektedir. Meselâ, ".../...Kiyâmet gününü Allâh onlarla konuşmaz, onlara bakmaz..."¹⁷⁰

"أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ /Üstlerindeki gökyüzüne hiç bakmadılar mı?..."¹⁷¹

Ebû Hilâl'e göre "nazar", aynı zamanda eşyanın durumlarına yönelik fikir ve te'emmül'dür. Bu açıdan bakıldığında Nâzır'ın, "müfekkîr/düşünür" olması, müfekkîr'in de nâzır diye isimlendirilmesi gerekir. Hâlbuki "nâzır" ve "Manzûr"un/görülenin dışında bir anlamdır. İnsan, kendisinin "nâzır" olduğu durum ile "nâzır" olmadığı durumu birbirinden ayırır..."Nazar", ancak ilmin bulunmaması halinde söz konusudur ve "nazar" yalnız meçhul bir şeyin bilinmesi hususunda geçerlidir. Nazar, göz ile müşâhadede bulunmaktır; bu yüzden öfkeli birinin "nazar"ı ile hoşnud birinin "nazar"ı birbirinden farklıdır. Bir topluluk, hilâli görenlerden/nâzır, onu görmeyenlere bildirmesini istese, bunların hepsi nâzır olmuş olurlar. Buna göre, nazar, görülecek şeyi talep ederek onun bulunduğu hayâlî yere doğru gözü döndürmektir. Hâlbuki "**ru'yet**", "**görülen şeyin idrâk edilmesî**"dir. Yüce Allâh, görme talebi olmaksızın varlıkları gördüğüne (rü'yet) göre, Onun "nazar" ile nitelenmemesi doğrudur.¹⁷²

Şu halde, Kur'ân'da geçen "**ru'yet**" kelimesi de, dolaylı olarak "düşünme" anlamını yansıtan kelimelerden biridir. Kur'ân'da geniş denilebilecek bir alanda yer alan "nazar", "basar" ve "ru'yet" kelimelerinin, siyâkın onlara kazandırdığı anlamlara göre meâl ve tefsîrleri yapılmalıdır. Birbirlerinin yerlerine kullanılmaları doğru değildir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeler, yerli yerinde ve murâd edilen anlamı yansıtmak üzere kullanılmaktadırlar. Murâd-ı İlâhî'nin ne olduğunu ortaya

¹⁶⁸ Asad, M., *a.g.e.*, s.234.

¹⁶⁹ Koçyiğit, T., *a.g.e.*, s.179-180.

¹⁷⁰ Âl-i İmrân 3/77.

¹⁷¹ Kâf 50/6.

¹⁷² Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûk fi'l-Luğâ*, s.67.

koymayı amaçlayan bir müfessire düşen görev, Kur'ân müfredâtında yer alan bütün bu kelimelerin ne anlama geldiğini, Kur'ân'da "**ne denildiğini**" çok iyi tesbit etmektir. Zira kelimelerin anlamı doğru bir şekilde ortaya konulduğunda; âyetlerde ne söylendiği doğru bir şekilde algılanacak demektir. Âyetler doğru anlaşıldığında ise, içinde yer aldığı sûrede verilen mesaj gereği gibi idrâk edilecektir. Bu minval üzere harekete edilerek Kur'ân okunduğunda, onda yer alan sûreler, Kur'ân'ın rûhuna uygun bir şekilde anlaşılacaktır.

Kur'ân'da "düşünme"nin nihâî amacı, insanların bir tek Allâh'a îman etmeleri ve bu îmanlarının gereğini yerine getirmeleridir. Dolayısıyla Allâh'a îman etmenin, O'nun varlığını ve birliğini tereddütsüz kabul etmenin yolu Kur'ân'daki ifadesiyle "**te'akkul**", "**tefekür**", "**tedebbür**", "**tezekkür**"den geçmektedir. Kur'ân'da "düşünme" anlamındaki bahse konu kelimeler ilk bakışta anlamdaş/müteradif gibi görünseler de, gerek kelimenin kökü ve gerekse Kur'ânî bağlamları dikkate alındığında; küçümsenmeyecek derecede anlam ayrımlarına sahip oldukları görülmektedir. Bu açıdan konuya bakıldığında, söz konusu kelimelerin evveleminde iki ana grupta mütâlaa edilmeleri kaçınılmazdır: "**Doğrudan düşünme anlamına gelen kelimeler**" ve "**Dolaylı olarak düşünme anlamını yansıtan kelimeler**".

Elde ettiğimiz bulgulara göre Kur'ân'da doğrudan düşünme anlamına gelen kelimeler; "**te'akkul**", "**tefekür**", "**tedebbür**" ve "**tezekkür**"dür. Aynı semantik alanda yer alan kelimelerin odağında "**te'akkul**" kelimesi bulunmaktadır.

Kur'ân siyâkında "**te'akkul**"; olaylarla ilkeler arasında derinliğine bağ kurmayı sağlayan, böylece insanın yanlış yapmasını engelleyen melekenin adıdır. Tıpkı devenin sağa sola gitmesine engel olan ayaklarını çaprazlama bağlayan köstek gibi.

"**Tefekür**" kelimesi; ön yargısız bir şekilde, herhangi bir şey üzerinde derinlemesine ve ayrıntılı düşünme faaliyeti anlamına gelmektedir. Akli ve zihni düşünülen şey üzerinde en ince detayına varıncaya kadar yormaktır. Akli yormadan, zihnî ameliye gerçekleştirilmeden tefekür etmek kolay değildir.

"**Tedebbür**"ün esas anlamı, "**insanın geleceğine, bir işin sonuna dâir hususları önceden düşünmeye başlaması**"dır. Dolayısıyla, "tedebbür" eden, geleceğini ve işlerin sonunu şimdiden düşünmek suretiyle, bu doğrultuda tedbirlerini ya da önlemlerini alan, ona göre davranan kimsedir. "Tedebbür" eden daima te'ennî/telaşsız ve ihtiyatla hareket eder. Adımlarını dikkatli atar. Tedebbür sahibinde aceleciliğe ve paniğe yer yoktur. Bu yüzden attığı adımlarda isabet kaydeder.

“**Tezekkür**”, Kur’ân’da “zikr”in en belirgin olarak kullanılan şeklidir ve sıradan bir “düşünme” fiili gibi algılanmamalıdır. Tezekkür geçmişe yönelik zihinsel bir çabayla hatırlamaktır. Tezekkürde, tedebbürün aksine mâzîyi düşünmek, geçmişte yaşanmış olayların hatırlanması söz konusudur. Zira geçmişini bilen, mâzide olanlardan öğüt ve ibret alan kişi Kur’ân’da beyan edildiği şekilde “tezekkür” etmiş olur. Beşer nisyan ile mâlûdür. Unutkan insanın, mâzide kalan ibret vesikalarını yeniden hatırlayarak kendine çeki düzen vermesi, onun “tezekkür” ettiğinin göstergesidir. “**Hatırlamak**” aynı zamanda insan zihnin çalıştığı, aktif olduğunun isbâtıdır. Çağımızın önemli hastalığı olan unutkanın, hatırlayamamanın verdiği huzursuzluk düşünüldüğünde, Kur’ân’ın üzerinde durduğu “hatırlamanın, tezekkürün” ne denli önemli olduğu âşikârdır.

Kur’ân’da, dolaylı olarak “düşünme” anlamını yansıtan kelimelerin başında ise “**ibret-i’tibâr**” gelmektedir. İ’tibâr ve ibret almak ise, bilinenden bilinmeyi çıkarmak, malum olan şeyden meçhul olan bir şeyi ortaya koymaktır. Aklî kıyaslar yaparak varlıklar üzerinde **düşünmek** “**i’tibâr**”dır. “İ’tibâr” kelimesi, diğer düşünme ifade eden kelimelere göre daha teknik ve ince bir anlam ifade etmekte ve Kur’ân’da söz konusu anlamıyla sadece bir âyette geçmektedir. Bu da, Kur’ân’da kelime kullanımının gelişigüzel olmadığını ve son İlâhî Vahy içinde bulunan kelimelerin yerli yerinde kullanıldığının bir göstergesidir.

Dolaylı olarak düşünme mânâsına gelen “**nazar**”; Kur’ân âyetlerinde geçtiği şekliyle, nesnelere, olaylara sadece “**bakmak**” anlamında değil, aynı zamanda; “*mânâya yoğunlaşmak, aklî, mantıkî çıkarımlarda bulunmak suretiyle düşünmek*” gibi anlamlara gelen, geniş kapsamlı bir kelimedir. “Nazar” kelimesi, bir mesele üzerinde derinlemesine iyice durup düşünmek anlamındaki “te’emmül” ile de örtüşmekte ise de aralarında şöyle bir ince ayrım vardır: Te’emmül uzun sürede gerçekleşirken, nazar; te’emmül kadar uzun sürmez. Her te’emmül nazardır. Fakat her nazar, te’emmül değildir. “Nazar” da, akıl sürekli faaldir. Durağan değildir.

Aynı şekilde “**basîret**” kelimesi de tıpkı “nazar” kelimesi gibi dolaylı bir şekilde “düşünmek, tefekkür etmek, ibret ve ders almak” anlamına gelmektedir. Ancak burada farkına varmamız gereken incelik, söz konusu kelimenin, “*baş gözüyle görmekten daha çok kalp gözüyle görüp, mânen görülen bu şeyler hakkında te’emmül ve tefekkür etmektir.*” Bu açıdan “**basîret**” kelimesi, bir bakıma “nazar” kelimesiyle de örtüşmektedir.

Her ne kadar Kur’ân’da “**firâset**” kelimesi geçmese de, Kur’ân’da yer alan “**الْمُتَوَسِّمِينَ**” ibaresi; “**المنقرسين**” yani; “*bir şeyi son derece dikkatli bir şekilde düşünmek suretiyle, o şeyin iç yüzüne vâkıf olmak*” diye yorumlanmaktadır.

Dolayısıyla Kur'ân'da sadece bir âyette başka bir kelimeyle ifade edilen ve dolaylı olarak düşünme anlamını yansıtan "**firâset**"tir.

"**Ru'yet**" ve "**Reviyye**" kelimeleri de, görülen şeyler üzerinde uzun ve detaylı düşünmek suretiyle, onlardan gerekli ders ve ibretleri çıkarmak anlamına gelmektedir. Dolaylı olarak "düşünme" anlamına gelen bütün bu kelimeler, ilk bakışta birbirlerinin aynısı imiş gibi görünseler de, etimolojik ve semantik açılarından incelendiklerinde aralarında bariz farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç itibariyle diyebiliriz ki, bütün bu kelimeler arasındaki ince anlam ayrımlarına dikkat edilmeli; bahse konu kelimelerin, Kur'ân'daki siyâkları/bağlamlarına göre kazandıkları anlamlar ve bahse konu anlam nüansları göz önüne alınarak Türkçe'ye çevirileri yapılmalıdır. Bu minval üzere yapılan çevirinin hassasiyeti, Kur'ân meâli okuruna da yansıtacak böylece Kur'ân'ın Arapça metnindeki mânâ derinliği ve zenginliği daha iyi anlaşılacaktır. Aksi takdirde bahse konu inceliklerin ortaya konulmadığı çeviriler, herhangi bir hukuk metni gibi oldukça yalın ve okuyucuyu yoran bir metin halinde algılanacağı için okuyucunun Kur'ân'ı doğru anlamasını bir bakıma engelleyecek, eksik ve bazen de yanlış anlamalara sebebiyet verecektir.

KAYNAKÇA

'**ABDULBÂKÎ**, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut trz.

'**ABDULMUN'İM** Hufnâ, *Mu'cemu Mustalâhâti's-Sûfiyye*, Beyrut 1987.

'**ACLÛNÎ**, İsmail b. Muhammed (ö.1162/1748), *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs Amme's-tehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs (I-II)*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1351/1932.

AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, TDKY, AÜB, Ankara 1979.

AKGÜN, İbrahim, "Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, Nisan 2013, ss.55-80.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (I-III), AKDITYK; TDKY:439/3, 2.Baskı, Ankara 1995.

'**ALİYYU'L-KÂRÎ**, 'Ali b. Muhammed Kârî (ö.1014/1605), *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevdû'a*, (Tahk. Muhammed b. Lutfî Sabbâğ), 2. Baskı, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1406/1986.

ALVÂNÎ, Mustafa, "Arap Dilinde Teradûf (Eş Anlamlılık)" (Çev. Galip Yavuz), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, Sivas, 1996, ss. 231-236.

ASAD, Muhammad, *The Message of The Qur'ân*, Dâr Al-Andalus, Gibraltar 1993.

ATEŞ, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kur'ân Araştırmaları Müessesesi, İstanbul tsz.

BASRÎ, Ebû Huseyn, Muhammed b. 'Ali b. Tayyib (ö.436/1044), *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh* (I-II) (Tahk. Muhammed Hamîdullâh), Dımaşk 1384-1385/1964-1965.

BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Tefsîru'l-Beğavî*, (*Meâlimu't-Tenzîl*) (I-VIII) (Tahk. Muhammed 'Abdullah Nemr, Osman Cum'a Himyeriyye, Suleyman Muslim Hırş), Dâru't-Tayyibe, 1. Baskı, Riyad 1409/1989.

BEYDÂVÎ, Nâsiruddîn 'Abdullâh b. 'Umer b. Muhammed (ö.685/1286), *Tefsîru'l-Beydâvî* (*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*) (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1408/1988.

BİLGİZ, Musa, "Kur'ân'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3, İstanbul 2012.

-----, "Kur'ân'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Erzurum 2006.

BOLAY, Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, c.II, s.238-242.

BURSEVÎ, İsmâil Hakkı, (ö.1137/1724), *Tefsîru Rûhi'l-Beyân* (I-X), (Neşr. Halil Eser), Mektebetu Eser, İstanbul 1389.

CÂBİRÎ, Muhammed 'Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Koroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2000.

CEVHERÎ, İsmâil b. Hammad, (ö.393/1002), *es-Sıhah Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-'Arabîyye* (I-VI), (Tahk. Ahmed 'Abdulğafûr Attar), Dâru'l-'İlm, 4.Baskı, Beyrut 1404/1984.

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2000.

CURCÂNÎ, Seyyid Şerîf 'Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitabu't-Ta'rîfât*, (Tahk. 'Abdulmun'im Hufnâ), Daru'l-İrşâd, Kahire 1412/1991.

ÇETİN, Mustafa, *Tefsîrde Dirâyet Metodu*, Kevser Yayını, İzmir 1997.

-----, "Kur'ân'da Tefekkür Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII, İzmir 1994.

DÂMEGÂNÎ, Hasen b. Muhammed (ö.478/1085), *Kâmûsu'l-Kur'ân* (*İslâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*), (Tahk. 'Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı, Beyrut 1983.

DE BOER, T.J., "Nazar", *İA*, c.IX, s.135-136.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, 4. Ofset Baskı, Ankara 1980.

EBU'L-BEKÂ Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ Huseynî, (ö.1262/1845), *el-Kulliyât Mu'cemum fi'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (Tahk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî), Muessesetu'r-Risale, 2.Baskı, Beyrut 1413/1993.

EBU'L-BEREKÂT Neseî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö.710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Tefsîru'n-Neseî)*, (I-III), (Tahk. Yûsuf Ali Bedîvî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrut 1419/1998.

EBÛ DÂVÛD, Suleyman b. Eş'as Sicistânî (ö.275/888), *Kitabu'z-Zuhd, Rivâyetu İbni'l-Arabî*, Dâru'l-Mişkâtî'n-Neşr ve't-Tevzî', (Tahk. Ebû Temîm Yâsîn b. İbrahim b. Muhammed, Ebû Bilal Ğuneym b. 'Abbâs b. Ğuneym), *Ahbâru Ali b. Ebî Tâlib ve Zuhdihi*, 1. Baskı, Kahire 1993.

EBU'L-FERAC İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân Ali b. Muhammed (ö.597/1200), *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* (I-IX), el-Mektebetu'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut 1404/1984.

EBÛ HİLÂL Askerî (ö.395?/1005?), *el-Furûk fî'l-Luĝa*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut 1979.

ELMALİLİ, M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur'an Dili* (I-IX), Eser Neşriyat, Haznedar Ofset, İstanbul 1979.

ERGÛL, Âdem, *Kur'an ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1421/2000.

EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *Tehzîbu'l-Luĝa* (I-XIV), (Tahk. Abdu's-Selam Muhammed Harun- Ali Hasen Hilâlî ve Diğerleri), Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kâhire 1964-1967.

FAHRU'D-DÎN Râzî (ö.606/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* (I-XXXII+Fihrist), Beyrut 1401/1981.

FERÂHİDÎ, Halil b. Ahmed (ö.175/791) *Kitâbu'l-'Ayn*, (I-VIII) (Tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Sâm râî), Beyrut 1409/1988.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (I-IV), 2.Baskı, Mısır 1371/1952.

-----, *Besâir Zevî't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, trz.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (I-IV), Matbaatu Mustafa Bâbî Halebî, Mısır 1359/1939.

GEZGİN, Ali Galip, *Tefsîrde Semantik Metod ve Kur'an'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

-----, *Kur'an'da Sevgi*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Raĝbet Yayınları, İstanbul 2010.

HÂRİS Muhâsibî (ö.243/857), *Kitâbu Maiyyeti'l- 'Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfu'n-Nâs fîhi*, "el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'an" içinde, (Çev. Veysel Akdoğan), İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

İRAKÎ, Zeynuddîn Ebu'l-Fadl, 'Abdurrahmân b. Huseyn (ö.806/1403), *el-Muĝnî an Hamli'l-Esfâr fî'l-Esfâr fî Tahrîci mâ fî'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*, (Gazzâlî, *İhya'* sının zeylinde), Matbaa Mustafa Bâbî Halebî, Mısır 1358/1939.

İZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allâh ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trz.

İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (ö.1393/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (I-XXX), Daru't-Tunusiyye, Tunus 1984.

İBN 'ATIYYE, Ebû Muhammed 'Abdu'l-Hak b. Ğâlib (ö.543/1148), *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (I-V+Fihrist), (Tahk. 'Abdu's-Selâm 'Abdu's-Şâfi Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

İBNU'L-CEVZÎ, Cemâluddîn Ebî'l-Ferac 'Abdirrahmân (ö.597/1201), *Nuzhetu'l-'A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir*, (Tahk. Muhammed 'Abdulkerîm Kâzım Râzî), Muessesetu'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut 1405/1985.

İBN CUZEYY, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed Kelbî (ö.741/1340), *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415/1995.

İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed Hasen, (ö.321/1001), *Kitabu Cemhereti'l-Luga* (I-III), (Tahk. Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1.Baskı, Beyrut 1408/1987.

İBNU EBÎ ZEMENÎN, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh (ö.399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* (I-V), (Tahk. Ebû 'Abdillâh Huseyn 'Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa Kenz), Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1. Baskı Kahire 1423/2002.

İBN FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya, (ö.395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* (I-VI), (Tahk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979.

İBN KAYYİM CEVZİYYE, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr (ö.751/1350), *Medâricu's-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Neste'în*, I-III, Dâru'l-Hadîs, Kahire trz.

İBN KESÎR, 'İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (I-IV) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1388/1969.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed 'Abdillâh b. Muslim Dineverî, (ö.276/889), *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, (Şârih: Seyyîd Ahmed Sakr), Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 3.Baskı, Beyrut, trz.

İBN MANZÛR, Cemalu'd-dîn Muhammed b. Mukerrim (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab* (I-XV), Daru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1414/1994.

İBN RUŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö.595/1198), *Kitâbu Fasli'l-Makâl ve Takrîru Mâ Beyne's-Şerîati ve'l-Hikmeti mine'l-İttisâl*, Dâru'l-Maşrîk, 4. Baskı, Beyrut 1986.

İBN SÎDE, Ebu'l-Huseyn 'Ali b. İsmail Endelusî (ö.458/1065), *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam* (I-XI), ('Abdu'l-Hamîd Hindâvî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1421/2000.

-----, *el-Muhassas*, (I-XVII), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, trz.

İŞLER, Emrullah, Özay, İbrahim, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayınları, Ankara 2011.

JEFFERY, Arthur tarafından neşredilen *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân ve Huma Mukaddimetu Kitabu'l-Mebânî ve Mukaddimetu İbn Atiyye*, Kahire 1954.

KAHVECİ, İhsan, *Kur'ân'da Zikir Kavramı ve Boyutları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü., S.B.E., İstanbul 1995.

KARAMAN, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr* (I-V), 3. Baskı, DİBY/590, Ankara 2007.

KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl* (I-XVII), (Te'lîf: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye, Mısır 1376/1957.

KÂŞÂNÎ, 'Abdurrezzâk b. Ahmed, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sûfiyye* (Neşr. Abdu's-Sâhin), Kahire 1992.

KAŞGARLI Mahmud, *Divanü Lügât'it-Türk*, (Çev. Besim Atalay), TDKY 521, TTKB, Ankara 1985.

KEKLİK, Nihat, *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İ.Ü.E.F. Yayını No: 3484, İstanbul 1987.

KOÇ, Turan, "Çeviri ve Kur'an'ın Türkçe Çevirileri", *2.Kur'an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 4-5Kasım 1995*, Bilgi Vakfı Yayınları:5, 1.Baskı, Ankara 1996.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadîs İstilahları*, AÜİFY No: 146, Ankara 1980.

KURTUBÎ, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1272), *el-Câmî' li Ahkâmî'l-Kur'ân* (I-XXIV) (Tahk. 'Abdullah b. 'Abdilmuhsin Turkî), Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006.

KUTLUER, İlhan, "Düşünme", *DİA*, c.X, ss.53-57.

MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö.333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (I-XVII+Fihrist), (Tahk. Ahmed Vanlıoğlu ve Arkadaşları, İlmî Kontr. Bekir Topaloğlu), Dâru'l-Mizân, İstanbul 2005-2011.

MACDONALD, D.B., "Firâset", *İA*, c.IV, s.640.

MERRIAM-WEBSTER, *Webster's Third New International Dictionary of The English Language Unabridged*, a Merriam-Webster Editor in Chief Philip Babcock Gove, Ph. D. and The Merriam-Webster Editorial Stoff G. and C Merriam Company Puplishers, Springfield, Massachusetts, U.S.A. 1961.

NİGERÎ, Ahmed, *Câmi'u'l-'Ulûm fî Istilâhâtî'l-Funûn* (I-IV), Muessesetu'l-'Âlemî, Beyrut 1395/1975.

ÖNGÖREN, Reşat, "Zikir", *DİA*, c.XLIV, ss.409-412.

ÖZSOY, Ömer, "Çeviri Kuramı Açısından Kur'an Çevirisi Sorunu", *2.Kur'an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 4-5Kasım 1995*, Bilgi Vakfı Yayınları:5, 1.Baskı, Ankara 1996.

PALMER, Frank Robert, *Semantics*, Cambridge University Press, Second Edition Cambridge 1981.

RÂĞİB İsfahânî (ö.502/1108), *Mufredâtu Elfâzî'l-Kur'ân*, (Tahk. Safvân, 'Adnân Dâvûdî) 1. Baskı, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1412/1992.

-----, *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a* (Nşr. Ebû'l-Yezid 'Acemî), Kahire 1405/1985.

RÂZÎ, Zeynu'd-dîn Ebu 'Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdi'l-Kadir (ö.666/1267), *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Tahk. Hüseyin Elmalı), TDVY No: 236, Kaynak Eserler Serisi: 17, 1. Baskı, Ankara 1997.

SÂHİB, İsmail b. ‘Abbâd (ö.385/995), *Muhît fi’l-Luga*, (Tahk. Muhammed Hasan Âli Yasîn), 1. Baskı, Beyrut 1415/1994.

SE‘ÂLİBÎ, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd (ö.875/1471), *Tefsîru’s-Se‘âlibî (el-Cevâhiru’l-Hisân li Tefsîri’l-Kur’ân)* (I-V), (Tahk. ‘Ali Muhammed Mu‘avvîd, ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd, ‘Abdulfettâh Ebû Sunne), 1. Baskı, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Muessesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî Beyrut 1418/1997.

SOYALAN, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsîrinde Kur’ânî Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2003.

SULEMÎ, Ebû ‘Abdi’r-Rahmân Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ (ö.412/1021), *Tefsîru’s-Sulemî (Hakâiku’t-Tefsîr)* (I-II), (Tahk. Seyyid ‘Imrân), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1421/2001.

SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Me’sûr* (I-XVII), (Tahk. ‘Abdullah b. ‘Abdi’l-Muhsin Turkî), 1. Baskı, Kahire 1424/2003.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed ‘Ali b. Muhammed (ö.1250/1834), *Fethu’l-Kadîr el-Câmi’ Beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min ‘İlmi’t-Tefsîr* (I-V), (Tahk. ‘Abdurrahmân ‘Umeyre), Dâru’l-Vefâ, yy., trz.

TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân (Tefsîru’t-Taberî)* (I-XXVI+Fihrist), (Tahk. ‘Abdullâh b. ‘Abdi’l-Muhsin Turkî), Dâru Hicr, Kahire 1424/2003.

TANTÂVÎ Cevherî (ö.1359/1940), *el-Cevâhir fi Tefsîri’l-Kur’ân* (I-XXV), Mısır 1350/1931.

TEHÂNEVÎ, Muhammed ‘Ali b. ‘Ali b. Muhammed (ö.1158/1745), *Keşşâfu Isulâhâti’l-Funûn* (I-IV), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1418 / 1998.

TENİK, Ali, Göktaş, Vahit, “Tasavvufî Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşâsına Etkisi”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, (Ocak-Haziran), 8 (15).

TUSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh (ö.283/896), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, Dâru’l-Kutubi’l-Arabîyyeti’l-Kubra, Kahire 1329.

Türkçe Sözlük, TDKY, TTKB, 7. Baskı, Ankara 1983.

TÜRK DİL KURUMU, *Büyük Sözlük* (I-II), (<http://www.tdk.gov.tr>) (22.05.2014)

ULUDAĞ, Süleyman, “Basîret”, *DİA*, c.V, s.103.

-----, “Fîrâset”, *DİA*, c.XIII, ss.116-117.

ÜNAL, Ali, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir 1999.

WEHR, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (Edited by. J. Milton Cowan), Third Edition, Spoken Language Service, Inc., Ithaca, New York 1976.

ZEBÎDÎ, Muhibbu’d-dîn Muhammed Murtaza Huseyn Vâsîfî (ö.1205/1790), *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmus* (I-XX), (Tahk. Ali Sîrî), Dâru’l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1414/1994.

ZEMAŞERÎ, Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer (ö.538/1143), *Esâsu'l-Belâğâ*, (I-II), (Tahk. Muhammed Bâsil 'Uyûn Sûd), Dâru'l-Kutubi'l-'Ilmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1419/1998.

-----, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmıdı't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (I-VI), (Tahk. 'Âdil Ahmed, 'Ali Muhammed Mu'avvıd), Mektebetu'l-'Ubeykân, Riyad 1418/1998.

ZERKEŞÎ, Bedrud'dîn Muhammed b. 'Abdillah (ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (I-IV), (Tahk. Yusuf 'Abdurrahman Mar'aşlı, Cemâl Hamdi Zehebî, İbrahim 'Abdullah), Darûl-Ma'rife, 2.Baskı, Beyrut1410/1994.